

Зоран ЛАКИЋ

ФОРМЕ И СПЕЦИФИЧНОСТИ РАДА НОО У ЦРНОЈ ГОРИ У ЈЕСЕН 1941. ГОДИНЕ

Италијански окупатор је био веома изненађен вијешћу о свенародном устанку 13. јула 1941. године у Црној Гори, посебно првим успјесима устаничке војске. Италија се изненада нашла пред крупним стратегијским проблемом, јер је био озбиљно уздрман њен ауторитет као велике окупационе силе на Балкану. Она је с разлогом страховала да примјером Црне Горе из јула 1941. године не пођу сви њени сусједи. У контексту тих збивања и процјена може се схватити разлог италијанске владе да брзо и организовано реагује на новонасталу ситуацију.

На другој страни, тринаестојулски устанак 1941. године био је запао у кризу, коју је тешко преживљавао у августу и септембру 1941. године. У извјештајима са терена говори се да су „прилике очајне“, „да је наш даљи опстанак немогућ“, да се организују „читаве хајке сељака“ који контролишу сеоске раскрснице и патролирају селима итд.¹ У редовима комуниста се јављало и мишљење „да партијска руководства треба стријељати“.² Извјесно је да је било веома ослабило борбено расположење народа и озбиљно уздрман углед КПЈ који је она имала на почетку оружане борбе. Управо о томе се расправљало 8. августа 1941. године на Покрајинском партијском савјетовању на Каменику, које је, у жеку окупаторске офанзиве на слободну територију, организовао Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак.³

На савјетовању је дата оцјена устанка и указано на перспективу борбе у новим условима. Питање политике КПЈ у даљем вођењу оружаног устанка анализирано је и посматрано кроз призму карактера ослободилачке борбе. Грађанске политичке снаге означене су као противници овакве оријентације даље ослободилачке борбе. Њима се, међутим, није оспоравало распо-

¹ Архив Историјског института Титоград (у даљем тексту: АИИТ), IV 36—4 (41).

² Зборник НОП, том III, књ. 4. док. бр. 3. Записник са мјесне партијске конференције за цетињски срез од 12. IX 1941. године.

³ Исто, III, 4, док. бр. 2.

жење за национално ослобођење, али на основима старог државног и друштвеног уређења, па се каже да су „против мјера које би на недвосмислен начин загарантовале народу тековине досадашње борбе и будуће револуције“.⁴ КПЈ у Црној Гори настоји да објасни платформу борбе којој стоји на челу. Остајући досљедна курсу из предустаничког периода, она се залаже за ослободилачку борбу против окупатора, али и против повратка на старо.

У креирању платформе ослободилачке борбе Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Црну Гору, Боку и Санцак има тешкоћа које су добрим дијелом последица одсуства сталне везе са Централним комитетом КПЈ, поготово у вријеме када су се битније измјенили односи међу Савезницима унутар антихитлеровске коалиције. Доласком Ивана Милутиновића, који је у Столицама присуствовао септембарском савјетовању представника штабова и команданата партизанских одреда, руководство НОП-а у Црној Гори било је упознато са концепцијом Централног комитета КПЈ и Врховног штаба о платформи борбе и карактеру и задацима народне власти на оствареном степену развитака народноослободилачке борбе. Наиме, након овог савјетовања и размјене писама између Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак и Централног комитета КПЈ ријешена је дилема како наставити ослободилачку борбу у Црној Гори — новим општенародним устанком или перманентним диверзантским акцијама. Рашчишћена су и нека до тада нејасна питања односа народноослободилачки одбори — народноослободилачка војска — организације КПЈ и, посебно, питање да ли оштрицу борбе треба уперити против тзв. „пете колоне“, у ствари против снага буржоаске реакције, које су у почетку саботирале ослободилачку борбу, да би јој се у каснијој фази отворено супротставиле, или да их туче као сарадника окупатора. Рјешење овог проблема садржавало је и одговор на питање: да ли је већ тада КПЈ ишла, у првом реду, на освајање власти, или је избјегавала грађански рат који јој је нуђен.

КПЈ у Црној Гори је, дакле, обавила интензивне политичке припреме за наставак ослободилачке борбе, настојећи да дефинише свој став о свим битним питањима.

На основу усвојене платформе о даљем вођењу народноослободилачке борбе, чије су основне карактеристике конституисане још у вријеме припрема за устанак, и од којих се, природно, није могло ни требало битно одступати, руководство НОП-а у Црној Гори је настојало да поврати пољуљани углед у народу који је све више био изложен утицају снажно организоване и отворене пропаганде буржоаске реакције. Раније се прикривајући иза парола „Борба је рано почела“, „Устанак је самоубиство“, „Нема никаквих изгледа у борби са моћном италијанском империјом“, „Изгинућемо — што ће слобода мртвима“, „Комуни-

⁴ Исто.

сти нас запалише“, „Све ће и сви у дим отићи“ итд., ове снаге сада отворено супротстављају НОП-у развијајући пропаганду „о комунистичком терору који ће бити заведен, ако они побиједе“.⁵ Ове снаге имају подршку италијанског окупатора, који напушта сепаратисте.⁶

Ненавикнути на војничке поразе у својој ратничкој прошлости, иако су му противници биле моћне силе свога времена, народ у Црној Гори је сада био захваћен деморализацијом, што је стварно погодна тле за дјеловање пропаганде окупатора и колаборациониста. У извјештају Окружног комитета КПЈ Цетинје од 31. октобра 1941. године каже се да се из народа чују савјети да се не почиње са новим устанком ако се не може „боље организовати него прије“.⁷ Деморализација је почела подривати и чланство КПЈ и друге снаге НОП-а, што је могло имати тешке посљедице по даљи развитак ослободилачке борбе у Црној Гори.

Управо зато се наметало, као главни задатак, повратак вјере у сопствене редове и властите снаге и подизање спласнутог морала и борбеног духа народа.

У функцији тога задатка послужили су партијски и други политичко-пропагандни материјали највишег руководства НОП-а у Црној Гори и у земљи. Ти материјали су садржавали анализе узрока кризе НОП-а у Црној Гори, у којој се он нашао последице сплашњавања тринаестојулског устанка. Они су садржавали и објашњења других питања, у овом тренутку битних за опредјељење народа и за наставак ослободилачке борбе под руководством КПЈ. Међу првима било је питање нужности даље борбе и њене перспективе у свјетлости унутрашњих односа и међународне политичке ситуације. Наглашава се јединство свих савезника антифашистичке коалиције на међународном плану, без обзира на различите друштвене системе који су конституисани у тим земљама. Посебан акценат је дат активности „пете колоне“ као разбијача народног јединства у тренутку када се оно наметало као неопходан услов перспективе ослободилачке борбе у Црној Гори и у читавој земљи.

Таквим својим ставовима и акцијом — да би били прихваћени од већине народа — требало је пружити увјерење о снази КПЈ у Црној Гори и свих снага на чијем је челу она стајала. У септембру и октобру 1941. године прорађивани су ови материјали у свим партијским организацијама на терену и организацијама омладине.⁸ Одмах потом се ишло на масовне народне скупове, на

⁵ Гојко Килибарда, *Никшић у свјетлости педесетогодишњице СКЈ 1919—1969*. Никшић 1969, стр. 94.

⁶ АИИТ XI 26—7 (41). Проглас П. Биролија од октобра 1941. значио је крај ослонаца на сепаратисте и почетак орјентације Италијана на снаге буржоаске реакције које се конституишу у четнички покрет.

⁷ Зборник НОП, III 1, док. бр. 39.

⁸ З. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945* — Хронологија догађаја (у даљем тексту: Хронологија догађаја 1941—1945), стр. 129—151.

којима су усвајане резолуције или је народ прогласима позиван на борбу. Карактеристичан је проглас Окружног комитета КПЈ Цетиње, у коме доминирају два момента: (1 позив народу да ступа у партизанске редове и 2) раскринкавање свих непријатеља народнослободилачке борбе.⁹ Од 23. августа до 8. октобра 1941. године на подручју Цетиња одржане су 154 конференције уз учешће преко 5.200 грађана.^{9а} Само у Катунској нахији одржано је у овом времену 60 конференција, којима је присуствовало преко 2.000 грађана.¹⁰ Сличне конференције су одржаване и у другим подручјима Црне Горе, и то овим редом: Подгорица, Колашин, Бијело Поље, Никшић, Грахово, Шавник, Андријевица, Херцег-Нови и др.¹¹

Народ је све више вјеровало у истинитост ријечи КПЈ и реалност њеног политичког програма, чија је реализација најављивана под девизом да су комунисти позвани да буду „први у наступању, а посљедњи у одступању“.¹² Тим прије што су поступци окупатора разбијали илузије једног дијела сељака о добродјудним Италијанима и посебно о њиховим обећањима у погледу благостања сељака када се врате својим кућама. Стимулативно је дјеловала и чињеница распламсавања ослободилачке борбе у већем дијелу земље и посебно у сусједној Србији, гдје је створена значајна слободна територија са центром у Ужицу. „У Ријечкој нахији нагло расте политички утицај Партије, нарочито последице вијести о догађајима у Србији“, каже се у извјештају Окружног комитета КПЈ Цетиње од 31. октобра 1941. године.¹³

---

⁹ Зборник НОП, III, 1, док. бр. 67 — У прогласу се, између осталог, каже: „Заузмите оно часно мјесто у ослободилачкој борби црногорског народа које вам припада по праву предака. Не заборавите да сте ви били у борби за истрагу потурица, не заборавите да је ваша нахија однихала такве див јунаке, као што су Никац од Ровина, Вук Мићуновић, Пеко Павловић, и многе друге витезове који су се прославили херојском борбом против туђина. Па зар могу дозволити потомци тих хероја да данас, када се ради о новој истрази потурица, њихова пушка буде последња? Не, то нећете дозволити, на то вас обавезује свети аманет прајдедова. Спремајте се за оружани устанак, набављајте пушке, чистите оружје, држите народне скупове, гоните оне који вас воде на пут издаје, ступајте у редове партизана, стварајте своје водове, чете, батаљоне, који ће силом оружја у светој ослободилачкој борби прославити дивно име Катунана“.

^{9а} АИИТ, III, 2—5 (41) Извјештај ОК КПЈ Цетиње од 11. XI 1941. 4. XII 1941.

¹⁰ Исто, VIII, 1ђ—1 (Мемоарска грађа).

¹¹ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 4. — Извјештај са Мјесне конференције КПЈ Грахово. Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР-у и Социјалистичкој револуцији*, Београд 1960, стр. 280—283; Љ. Анђелић, *Град на тари*, Титоград 1960, стр. 168; Г. Килибарда, н. дј., 85; Милинко Ђуровић, *Неке карактеристике развоја НОБ-а у Црној Гори последице јулског устанка до јуна 1942. године*, ИЗ, бр. 3—4/1971, стр. 386, Сутјеска том I, стр. 185.

¹² Зборник НОР, III, 1, док. бр. 169 — Проглас ОК КПЈ Никшић од XII 1941.

¹³ Исто, док. бр. 39.

Саображавајући војну организацију одлукама савјетовања у Столицима Штаб народноослободилачких герилских (партизанских) одреда за Црну Гору, Боку и Санџак¹⁴ преименован је 25. октобра 1941. године у Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку.¹⁵ Истога дана он је донио наредбу о партизанском поздраву стиснутом песницом, ношењу тробојке са петокраком звијездом, устројству партизанских јединица које добијају војничке заставе и замјени назива герилац именован партизан.¹⁶ Под командом Главног штаба налазила су се 4 НОП одреда, који су из практичних разлога основани као војнотериторијалне јединице и који су покривале читаво подручје Црне Горе и Боке. То су Ловћенски, Думиторски, Зетски и Комски НОП одред. У овим одредима било је укупно 4.475 бораца под оружјем, премда је број партизана у Црној Гори тих дана

¹⁴ Привремена Врховна команда која је то име добила у току устанка, назива се тако до краја септембра 1941. године.

¹⁵ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 27 — Наредба Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 25. X 1941; док. бр. 35 — „Саопштење“ бр. 2 од октобра 1941.

Послије овога се Санџак војнички осамостаљује и директно веже за Врховни штаб НОПОЈ. Тако Главни штаб руководи војничким операцијама на територији Црне Горе и Боке, док Покрајински комитет КПЈ и даље има компетенцију за територију Црне Горе, Боке и Санџака. Један од бољих познавалаца НОБ-е у Санџаку 1941—1945, пуковник Богдан Гледовић сматра да је од октобра 1941. до краја рата, Обласни комитет КПЈ за Санџак „био под непосредним руководством ЦК КПЈ“ (Санџак 1941. године, чланак у рукопису, стр. 11).

¹⁶ Исто. Припадници партизанских јединица су полагали заклетву коју доносимо у интегралном тексту: „Заклетва борца под бојним покличем — За народ за слободу!

Ја ... заклињем се чашћу и свим што ми је најсветије да ћу се храбро и дисциплиновано борити, да националноослободилачку борбу, у коју добровољно улазим, нигдје и ни у каквој ситуацији нећу изнјевјерити, да ћу свако наређење руководећих другова без поговора извршавати, да ћу се дисциплиновано и одано покоравати одлукама Војне команде и скупу бораца којима припадам. Заклињем се и гарантујем чашћу и животом да ћу све данас дате обавезе вјерно извршавати“. (Зборник НОР, III, 1, док. бр. 11).

Ова заклетва потиче из времена Привремене врховне команде у Црној Гори. Међутим, њу су полагали касније и сви борци реорганизованих партизанских јединица. Водник је прво полагао заклетву пред герилским одредом, а потом је то чинио одред.

Иначе, партизанских заклетви је било различитих текстова на разним подручјима земље. Тако у Билтену Врховног штаба НОПОЈ од 19. VIII 1941. имамо објављену партизанску заклетву, коју Врховни штаб предлаже да обавезно полажу борци „уколико то већ нису учинили“. Текст заклетве гласи:

„Ми, народни партизани Југославије, латили смо се оружја за немилосрдну борбу против крволочних непријатеља који поробише нашу земљу и истребљују наше народе, У име слободе и правде нашег народа, заклињемо се да ћемо дисциплиновано, упорно и неустрашиво, не штедећи своје крви и животе, водити борбу до потпуног уништења фашистичких освајача и свих народних издајника“ (Зборник НОР, II, 1, стр. 22).

био још већи.¹⁷ Услед сталног прилива бораца у партизанске јединице, поново је, у новембру 1941. године, извршена војна реорганизација, па у Црној Гори постоји 6 НОП одреда; поред ранија 4, основана су још 2 — Никшићки НОП одред и НОП одред „Бијели Павле“.¹⁸ У то вријеме формиран је и Црногорски НОП одред за операције у Санџаку.¹⁹ Рачуна се да је крајем 1941. године у Црној Гори било око 20.000 бораца под оружјем.²⁰

Упоредо са политичким радом на придобијању маса настављене су оружане акције против окупатора. Оне заправо, нијесу ни прекидане, без обзира на успјех италијанске офанзиве против тринаестојулског устанка, мада су се у августу и почетком септембра 1941. сводиле на диверзије и мање препаде. Оне су извођене на комуникацијама, у градовима и др.²¹ Значајније акције изводили су никшићки и пивски партизани, вршећи сталне упаде у Источну Херцеговину.²² Убрзо су акције толико нарасле да су се све значајније комуникације налазиле под контролом партизанских јединица. Најзначајније акције црногорских партизана у овом периоду свакако су сљедеће: 30. августа 1941. године напад партизанских снага под командом Саве Ковачевића на усташко-домобранску посаду у Ластви Требињској у Херцеговини.²³ 5. септембра 1941. године напад никшићких партизана на гарнизон у Гацку у Херцеговини²⁴ 26. септембра 1941. године напад партизанских јединица из Никшића и Даниловграда на италијанску колону на Јаворовом долу на комуникацији Даниловград—Никшић.²⁵ 18. октобра 1941. године уни-

¹⁷ Исто, док. бр. 60. Бијело Поље и Пљевља су били у надлежности Главног штаба НОП одреда за Санџак.

¹⁸ Исто, док. бр. 51 — Наредба бр. 4 Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 11. XI 1941. о реорганизацији војних јединица.

¹⁹ Сви ови НОП одреди су се углавном задржали до априла, када се оснивају ударни батаљони, односно до јуна 1942. године, када су од њиховог борачког састава основане IV и V пролетерска бригада.

²⁰ Владо Стругар, *Рат и револуција у народа Југославије, Београд 1962*, стр. 69. — Ради поређења наводимо податак да су на ослобођеној територији Југославије, укључујући и Црну Гору, тада укупно дјеловале ове јединице народноослободилачке војске: 1 бригада, 61 НОП одред, 9 самосталних партизанских батаљона, 12 самосталних партизанских чета и 3 групе — укупно око 191.000 бораца.

²¹ Ватрић Јовановић, н. дј., стр. 308—310.

²² Др О. Благојевић, Пива, Београд 1971, стр. 558. — Опширније о сарадњи устаника Црне Горе и Херцеговине пише Обрад Цицмил у чланку Сарадња устаника и народа Црне Горе и Херцеговине јун 1941 — мај 1942. године (у рукопису, стр. 9 — 14); Обрад Бјелица, *Нека искуства и сарадња устаника и народа Црне Горе и Херцеговине годинама рата 1941—1943*, ИЗ, бр. 3—4/1972, стр. 397 — 420).

²³ Исто; Устанак народа Југославије 1941 — Зборник сјећања учесника, књ. IV, Београд 1964, чланак Стева Ковачевића *Грахово 1941*, године, стр. 190—208.

²⁴ Исто; Зборник НОР, III, 1, док. бр. 60.

²⁵ Саопштење Главног штаба бр. 2/1941; Бошко Ђуричковић, *Организација и развој устанка у срезу даниловградском од капитулације Југославије до октобра 1941. године* ВИГ бр. 1/1952, стр. 98.

штење италијанске колоне на Јелином Дубу,²⁶ борбе код Билеће 26. новембра 1941. године²⁷ и 30. новембра 1941. године акција кучких партизана код Сјеничких стијена, недалеко од Подгорице.²⁸ Само у три посљедње акције убијено је и рањено преко 200 италијанских војника, 103 италијанска војника и официра су заробљена, а добијен је знатан ратни плијен у оружју, муницији и храни. Италијани су се све више осјећали немоћним да паралишу све интензивније и бројније акције црногорских партизана у Црној Гори, у ствари да се одупру све снажнијој партизанској војсци.²⁹ „Бироли у свом рапорту упућеном Риму излаже несносно стање у Црној Гори, страдање његових војника и предлаже да се за ову зиму сва војска сконцентрише у Цетињу, Подгорици и Бару, а на прољеће да се предузме офанзива на Црну Гору“ — пише у Извјештају Окружног комитета КПЈ Цетиње од 31. октобра 1941. године.³⁰

Сугестија италијанског гувернера у Црној Гори је прихваћена, па је убрзо и реализована. Да би избјегли опасност ликвидације својих снага у мањим мјестима Црне Горе, заправо својих мањих гарнизона, Италијани су евакуисали гарнизоне у Шавнику и Жабљаку крајем 1941, а почетком 1942. године и оне у Грахову, Лијевој Ријечи, Матешеву, Колашину, Биочу и другим мањим мјестима. На тај начин је у Црној Гори поново створена широка слободна територија. Прецизније, слободна територија 1941. и почетком 1942. г. захватала је готово сву Црну Гору, осим неколико већих и добро утврђених градова, гдје су се налазили италијански гарнизони.

Слободна територија је била битна претпоставка замашнијег рада НОО и војнопозадинских органа власти. НОО, створени у данима тринаестојулског устанка, који су у данима кризе НОП-а радили полулегално или сасвим илегално, добијају нови полет и много сложеније задатке. Тиме је успостављен континуитет у раду НОО и току народноослободилачке борбе, пошто је то у ствари био наставак борбе која је почела јулским устанком и наставак рада јулских органа власти, што ће се видјети из даљег излагања.

²⁶ Саопштење Главног штаба бр. 1/1941; Јован Вујошевић, *Уништење италијанске моторизоване колоне на Јелином Дубу 18. октобра 1941. године*, ВИГ бр. 4/1951; АВИИ, Архива непријатељских јединица Гувернатора Далмације, провинција Котор 4/5а — 2; К—551, Десетодневни извјештај замјеника Квестора Фернуђија од 5. XI 1941.

²⁷ Зборник НОР, IV, 1, стр. 437.

²⁸ Исто, III, 1, док. бр. 109 — Обавјештење Штаба Зетског НОП одреда, АПТ, VIII, 1а—8 (1945) Мемоарска грађа. В. Тодоровић, *Подгорички срез у Тринаестојулском устанку* Београд 1954, стр. 186 — 187.

²⁹ Извјештавајући Министарство спољних послова о стању у Црној Гори, П. Вироли, почетком децембра 1941. године јавља: „Активност и оснивање побуњеничких центара стално је у порасту, док су дјела саботаже на главне саобраћајне линије све учестанија“.

³⁰ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 38; Обрад Цицимил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд 1966, ст. 58—61..

Сами чин поновног стварања овако велике слободне територије означава револуционарни догађај. Јер, ако је тринаестојулски устанак просто приморао све политичке снаге и социјалне структуре у Црној Гори да га слиједи у ослободилачком походу новостворена слободна територија настала је као резултат борбе одређеног народа да слиједи ту борбу која се води под руководством КПЈ, и без оних снага које су ступиле у отворену сарадњу са окупатором. Слободна територија је представљала базу за јачање народноослободилачког покрета. Народна власт је у новим условима морала показати способност и умјешност у организовању цјелокупног живота, али и нови начин рјешавања разноврсних питања која је наметала свакидашњица.

Темпо обнављања рада НОО зависио је у првом реду од степена развитка ослободилачке борбе на појединим подручјима Црне Горе, као и од тога како је гдје схватана и спровођена политика КПЈ о функцији и раду НОО. Искуство из рада јулских органа власти било је од необичне важности у формирању нових НОО и означавању њихових основних задатака. За разлику од јулских НОО, сада се они оснивају на основу упутстава која су благовремено издата од стране партијског и политичког руководства и која су анализирана у партијским организацијама. Управо зато је унутрашња структура НОО у Црној Гори, као и цјелокупни систем власти с јесени 1941. године, већ добијала југословенско обиљежје са одређеним регионалним специфичностима.

Највећи степен организованости НОО из овога времена имамо на територији дурмиторског среза.³¹ Послије другог ослобођења среза шавничког 17. октобра 1941, среско партијско руководство је на састанку, почетком новембра 1941. г., у Жабљаку закључило да се што прије оспособе за рад НОО створени у устанку, односно да се на подручју среза спрведу избори за сеоске, општинске и срески народноослободилачки одбор.³² Руководи се начелом изборности и принципом самоуправности, среско руководство је увело изборни систем, који се ослања на Упутства Привремене врховне команде о избору органа народне власти из јула 1941. Основни елементи тога начела су сљедећи:

— народноослободилачки одбори као представнички органи имају се изабрати путем слободног, јавног и непосредног гласања;

— право да бирају и да буду бирани имају сви грађани који су навршили 18 година, мушкарци и жене, као и сви војници, с

³¹ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 155. Писмо М. Пијаде 7. XII 1941. Титу. У писму се, између осталог, каже: „Ово је за сада једини ослобођени срез гдје функционише партизанска власт, те због тога има нарочит значај“.

³² П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966, стр. 67 — 68. — Среско партијско руководство је том приликом закључило да се организује служба за информације путем радио-вијести, билтена, јавних предавања и политичких зборова, затим служба јавне безбједности, да се отворе основне школе.

тим што се признаје то право и омладинцима и омладинкама преко 16. године који се налазе под оружјем;

— за сеоске народноослободилачке одборе народни одборници се бирају на сеоским скуповима непосредно, дизањем руке;

— за општинске народноослободилачке одборе усвојен је делегатски систем: грађани по селима а војници у својим јединицама на заједничким скуповима бираће на сваких 10 становника по једног, а на сваких 25 војника једног делегата. Изабрани делегати одмах се састају и на заједничкој сједници бирају општински народноослободилачки одбор,³³

— делегати за срески народноослободилачки одбор бирају се на истим скуповима, тако да на сваких 10 општинских делегата долази један срески. Сви срески делегати на заједничкој сједници бирају срески народноослободилачки одбор.³⁴

И у одлуци да се у погледу административно-територијалне подјеле среза остане при ранијој подјели на општине као основа послужила су Упутства Привремене врховне команде. Тако је на овом подручју установљен Срески НОО, 6 општинских и 96 сеоских НОО. Сеоски и општински НОО изабрани су у октобру и првих дана новембра, а Срески НОО крајем новембра 1941. године — укупно 350 одборника. Међу изабраним одборницима био је и један број омладинки и жена.³⁵

Крајем децембра 1941. године територија среза никшићког била је сасвим ослобођена, изузимајући сам град, у коме се налазио јак италијански гарнизон. У току октобра и новембра формиран су НОО у свим општинама и селима. У смислу упутства Покрајинског комитета КПЈ од 20. децембра 1941. године („са формирањем народних одбора поступајте врло опрезно“ и „ако нема услова за избор, именујте их“),³⁶ народноослободилачки одбори су оснивани на разне начине: избором, именовањем или на-

³³ На сличан начин су бирани делегати за општински НОО у Косаници (Пљевља) почетком 1942. године (АВИИ, К-11959, ф-11, док. бр. 12).

³⁴ П. Крстајић, н. дј., стр. 70. — Занимљиво је истаћи да је ова активност партијског руководства Шавника да се организација власти изврши на демократским принципима, критикован на Савјетовању Покрајинског комитета КПЈ од 7. XII 1941. зато што рад НОО нијесу подредили контроли војних власти. У закључцима са овог савјетовања се, између осталог, каже: „Несналажење при организовању власти на слободној територији и колебање да народноослободилачки одбори пред масама иступе отворено као власт дошло је нарочито до изражаја у Шавнику...“ (Зборник НОР, III, 4, док. бр. 64). Оваква критика је утолико чуднија што су истакнути представници ПК КПЈ (Бајо Секулић) и Окружног комитета КПЈ Никшић (Вељко Зековић) присуствовали и састанку Среског руководства КПЈ Шавник на коме су усвојени ставови, који се, ево, критикују од Покрајинског комитета КПЈ.

³⁵ Исто, н. дј., 71—100.

³⁶ АИИТ, II, 3—12 (42).

редбом НОП одреда, какав је случај био у Бањанима,³⁷ Укупно је функционисало 10 општинских и преко 100 сеоских НОО.³⁸ Срески НОО Никшић изабран је 18. јануара 1942. године. У њему су били заступљени представници свих општинских НОО. Горње Поље је било сједиште Среског НОО. Занимљиво је истаћи да је на овом подручју формиран још један срески НОО-у Грахову. Иако је било правило да се „одбори формирају по срезовима (административно-управно подручје), а не за подручје МК или ПК“,³⁹ од њега се у овом случају одступило из практичних разлога: „Ово је урађено“, каже се у писму Покрајинског комитета КПЈ од 19. јануара 1942. године Окружном комитету КПЈ Никшић, „и услед теренске удаљености неких општина од Никшића и за то што је Грахово ослобођено а општене у његовом саставу много су му ближе.⁴⁰ Нови органи власти су преузели сву власт од органа власти бивше Југославије или окупаторске, које су тиме престале да постоје и дјелују. Смјена власти у Велимљу обављена је на сљедећи начин: „20 партизана са оружјем, под командом водника Филипа Перовића, наступило је са заставом одбора. Пред њима је ишао одбор и Јосиф Копривица (замјеник команданта батаљона), па онда остале масе. Пред општином су нашли и Коста Радовића. Друг Јосиф је изложио у чему је ствар, а Косто Радовић (досадашњи предсједник општине) је одговорио: Ваше наређење и уједно моје, је акт којег ја поздрављам и нијесам имао милијегу у животу. Одбор је узео власт и одржао састанак...“⁴¹ На свом првом састанку, који је одржан истога дана, одбор је усвојио неколико значајних одлука које говоре о пословима којима ће се бавити и како ће их рјешавати. То су: борба против „пете колоне“, обавеза оснивања НОФ-а и његови задаци, забрана уништавања имовине манастирске и бивше југословенске (која је сада народна), борба против крађе, оснивање сеоских стража, забрана оснивања других војних организација (осим партизанских), национализација имовине, поништавање свих одлука бивших органа власти, отварање трговине. Такође је предвиђено вођење уредних књига о приходима убраним од казни које изриче НОО и прецизирано радно вријеме општинске канцеларије. Грађанство је обавезао да поштује одлуке НОО.⁴²

³⁷ Исто, VIII, 3—3 (42) Наредба бр. 1 НОО општине Вањанске за 22. XII 1941. — Интересантно је истаћи да је НОО у Крупњу (Србија) формиран одлуком штаба Ваљевског НОП одреда од 4. IX 1941, према су већ сјутрадан именовани одборници прихваћени на народном збору.

³⁸ Г. Килибарда, н. дј., стр. 98.

³⁹ АИИТ, II, 1—6 (42) Директивно писмо ПК КПЈ од 15. I 1942.

⁴⁰ Исто, II, 2—9 (42). У почетку писма се тај одбор назива „НОО свих општина, које су у саставу МК граховског“, али да не би било никакве забуне, на крају се каже: „Ради се наравно о среском НОО за Грахово“.

⁴¹ Исто, III, 3—41 (41) Извјештај МК (Павле) од 23. XII 1941.

⁴² Исто, VIII, 3—3 (41). Наредба бр. 1 НОО Општине бањанске за 22. XII 1941. — Истом Одлуком су постављени сеоски НОО на подручју општине, укупно 9. њих;

Успјеси Орјенског НОП батаљона у новембру и децембру 1941. године позитивно су се одразили на развитак НОП-а у Боки Которској.⁴³ На веома пространој ослобођеној територији формирају се НОО. Они већином израстају из одбора НОФ-а, у чему се и гледа њихова специфичност. Такође се формира извјестан број илегалних НОО.⁴⁴ Према подацима из Завичајног музеја у Херцег-Новом, крајем 1941. године постојало је на овом подручју 10 сеоских НОО⁴⁵ Такође су постојала 3 општинска НОО: у Сврчугама, Брезовом Долу и на Жлијибима. Почетком 1942. године основан је Међуопштински НОО за подручје источне Боке и Паштровића, са сједиштем у Ограђеници на Паштровској гори.⁴⁶ Рад на формирању органа народне власти подстицан је од стране Мјесног комитета КПЈ Херцег-Нови и уз значајну помоћ Окружног комитета КПЈ Никшић, на чију је иницијативу почетком јануара 1942. године конституисан Срески НОО у Боки. Том приликом је закључено да Срески НОО издаје свој билтен.⁴⁷

Општински НОО у Бару основан је новембра 1941. године.⁴⁸ Истог мјесеца основан је Општински НОО у Црмници, а сеоски НОО у свим селима.⁴⁹ Крајем 1941. године основан је Општински НОО у Петровцу и Срески НОО Бар.⁵⁰

Оснивање органа народне власти на територији цетињског среза услиједило је тек крајем 1941. године и почетком 1942. године (углавном као посљедица потцјењивања овога сектора рада у партијским организацијама). Позивјући се на документацију коју држи у личној својини, Јагош Јовановић сматра да је у октобру 1941. године постојао Срески НОО Цетиње, који се, чак, залагао да се приступи оснивању једног НОО за шире подручје Црне Горе и Боке.⁵¹ 30. децембра 1941. године Биро Окружног комитета КПЈ Цетиње одржава састанак и закључује „да се у најкраће вријеме формирају НОО“.⁵² Двије недјеље касније исти

⁴³ Вељко Радовић и Марија Црнић, *Орјенски партизански батаљон, Херцег-Нови 1961*; Др Душан Живковић, *Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби*, Београд 1964.

⁴⁴ Др Д. Живковић, н. дј., стр. 102.

⁴⁵ Ова грађа је архивски несређена.

⁴⁶ В. Радовић — М. Црнић, н. дј., стр. 112—113.

⁴⁷ АИИТ, III, 2—2 (42) Извјештај бр. 3 ОК КПЈ Никшић од 14. I 1942 — Мјесном комитету КПЈ Херцег-Нови, који је обухватао територију западне Боке и био у саставу ОК КПЈ Никшић. У новембру 1941. формиран је Међуопштински комитет КПЈ за територију Паштровића, Будве, Тивта и Котора, а био је везан за МК КПЈ Бар, а овај за ОК КПЈ Цетиње (Слободан Милошевић, *Мрежа партијских организација на ослобођеној територији у Црној Гори у првој години НОР-а*, ИЗ, бр. 1—2 (1969, стр. 388).

⁴⁸ Батрић Јовановић, н. дј., стр. 738.

⁴⁹ АИИТ, VIII, 1г—5 (Мемоарска грађа).

⁵⁰ Батрић Јовановић, н. дј., стр. 738.

⁵¹ Ј. Јовановић, *Први органи народне власти у Црној Гори*, Правни зборник — Титоград, бр. 1/1963, стр. 9. — Батрић Јовановић сматра да је Срески НОО Цетиње основан у јануару 1942. године (н. дј., стр. 737).

⁵² АИИТ, VII, 3—11 (42).

партијски орган констатује да у Катунској нахији треба именовати НОО „да се не би, путем избора, у одборе увукли петоколонаши, одакле би саботирали борбу“.⁵³ Општински НОО у Доњем Цеклину, међутим, изабран је на општинској конференцији у децембру 1941. године, уз присуство делегата из свих подручних села. Том приликом су одборници тражили да се припреме прописи и уредбе о раду и пословању НОО, печату и др.⁵⁴ Послије ових иницијатива КПЈ, убрзо су основани сеоски НОО у свим селима цетињског среза.⁵⁵ Њихов ауторитет је почео да расте у очима народа, па им се он обраћа за помоћ и сва питања из домена власти.⁵⁶ Крајем јануара и почетком фебруара 1942. године постојали су општински НОО у 8 од укупно 10 општина цетињског среза.⁵⁷

Од августа до децембра 1941. године одбори НОФ, који су функционисали на територији подгоричког среза на нивоу села и општина, постепено су прерастали у НОО, чиме је значајно одређен њихов рад.⁵⁸ Па ипак, они су рјешавали и друга питања из домена власти. Општински НОО у Брскуту донио је у децембру 1941. г. одлуку „у вези размирица и свађа појединих сељака“.⁵⁹ Општински НОО у Пепирима изабран је у присуству делегата сеоских НОО 1. септембра 1941. У Кучима је основан Општински НОО у октобру, у Љешкопољу у новембру, а у Братоножићима у децембру 1941. године.⁶⁰ Сеоски НОО, пак, били су изабрани, углавном, у свим селима слободне територије. Представљали су „праву грађанску власт“, која је „рјешавала све спорове“ и управо зато су НОО у народу „постигли пуни ефекат“ и „наишли на пуно разумијевање маса“.⁶¹

Процес формирања НОО у селима и општинама среза данилоградског одвијао се у октобру и новембру 1941. г. Нови органи власти су изабрани, углавном, на скупштинама представника сеоских НОО, Укупно је постојало 8 општинских НОО: Јеленак, Косови Луг, Комани, Павковићи, Служ, Петрушиновићи, Вражегрмци и Загарач. 25. новембра 1941. г. НОО општине команске донио је резолуцију у којој се изражава приврженост народа народноослободилачкој борби и спремност способних за

⁵³ Исто.

⁵⁴ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 203. Извјештај Бироа партијске организације Доњецеклинског батаљона од децембра 1941.

⁵⁵ АИИТ, III, 2—3 (42) Извјештај ОК КПЈ Цетиње од 16. I 1942.

⁵⁶ Исто, III, 3—26 (41), Извјештај партијског бироа КПЈ Чево од краја 1941, У њему се, између осталог, каже да се „НОО по селима у овој општини осјећају“ „све више као власт, иако има извјесних грешака...“

⁵⁷ Исто, III, 2—9 (42), Извјештај ОК КПЈ Цетиње од фебруара 1942.

⁵⁸ В. Тодоровић, н. дј., стр. 218—224.

⁵⁹ АИИТ, VIII, 1а—9. и 36. (Мемоарска грађа).

⁶⁰ Исто, VIII, 1а—23, 24, 36, 39. и 53. (Мемоарска грађа).

⁶¹ В. Тодоровић, н. дј., стр. 218—224.

⁶¹ Исто, III, 3—4 (42) и III 3—12 (42) Извјештај Бироа Кучке хелије од 10. и 24. I 1942.

бојску да ступе у партизанеске јединице.⁶² Срески НОО Даниловград изабран је почетком новембра 1941. на конференцији 75 представника свих општина даниловградског среза.⁶³

Учвршћивање НОО на подручју колашинског среза почело је у новембру 1941. године. То је, међутим, ишло прилично тешко. Према оцјени Окружног комитета КПЈ Колашин „у НОО често нису заступљени најсиромашнији сељаци, него су ушли „најугледнији“ који су најчешће релативно економски јаки. Другови погрешно (нарочито другови са села) схватају појам популарности, сматрајући као популарно оне богатије сељаке који су успјели да услед економског положаја вежу сељаке за себе, а не оне који су се популарисали као народни борци и честити људи“.⁶⁴ Управо зато, Окружни комитет закључује да масе још увијек не виде своју власт у НОО „и покоравају им се више као власти, него што их сматрају за своје“. Па ипак, до средине јануара 1942. читава територија колашинског среза била је прекривени мрежом НОО: сеоски НОО су постојали у свим селима, сем у општини Прекобрђе, у којој је радио само један сеоски НОО; општински НОО су постојали у свих 7 општина; Ровци, Доња Морача, Горња Морача, Липово, Поља, Прекобрђе и колашинско-речиска.⁶⁵ Срески НОО Колашин од 12 чланова изабран је почетком фебруара 1942. на скупштини делегата из свих општина.⁶⁵

Општински НОО у Мојковцу формиран је 9. новембра 1941. године, на великом скупу грађана. Стара општинска управа је ликвидирана, а њена архива запаљена. Истога дана формирана је и команда мјеста.⁶⁷

У децембру 1941. године основани су општински НОО у Шаховићима (Томашево) и Павином Пољу, као и Срески НОО Бијело Поље.⁶⁸

Народноослободилачки одбори на подручју среза андријевичког нијесу формирани услед веома компликованих односа између НОП-а и четничког покрета, који се крајем 1941. г. већ конституисао у Црној Гори. Управо на овом подручју и на подручју

⁶² Резолуцију је објавио Гојко Вукмановић у чланку *Два документа народноослободилачког одбора Општине команске*, ИЗ, бр. 2/1961, стр. Калезић, *Формирање и рад народноослободилачких одбора на територији среза даниловградског*, ИЗ, бр. 4—6/1951, стр. 235.

⁶³ АИИТ, VII, 16—26, 28, 43, 50, 56. и 58 (Мемоарска грађа); Ђорђевије 347 — 352.

⁶⁴ АВИИ, К-175, ф. 4, док. бр. 24, Извјештај ОК КПЈ Колашин од 14. II 1942.

⁶⁵ Батрић Јовановић, н. дј., стр. 741.

⁶⁶ АИИТ, III 2—15 (42), Извјештај ОК КПЈ Колашин од фебруара 1942. године. АВИИ, К-1958, ф—8, док. бр. 1. Списак чланова Среског НОО Колашин и општинских НОО.

⁶⁷ АИИТ, VII, 13—1, 6, 33 (Мемоарска грађа).

⁶⁸ Милоје Добрашиновић, *Организовање устанка и борбе 1941. у срезу бјелополском*, Војно дело бр 3/1961, стр. 181 — 182; Батрић Јовановић н. дј., стр. 741.

Берана. Четници су, наиме, контролисали највећи дио овога подручја.⁶⁹ Тиме се не умањује значај НОО из јула 1941. који су управо на овом подручју дали драгоцјена искуства, па су прва упутства за рад НОО у Црној Гори, која су уз мање модификације служила при формирању НОО и у овој етапи ослободилачке борбе, у ствари била само кодификација онога што се на овом подручју дешавало.

Народноослободилачки одбори у Пљевљима и у слободном дијелу Санџака оснивани су на непосредну иницијативу Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОПОЈ, односно његовог делегата. „Чим очистите окупирани териториј“ писао је Иван Милутиновић 13. XI 1941. г. Главном штабу НОПО за Санџак, „одмах приступите формирању народне власти онако као што се то ради у ослобођеној територији Србије...“⁷⁰ Паралелно са нарастањем партизанске војске и стварањем нових јединица стварана је и мрежа сеоских и општинских НОО крајем 1941. год и почетком 1942. године.⁷¹ Прво су основани сеоски НОО у општини Премђанској, а затим и општински НОО.⁷² На исти начин су избрани сеоски НОО и општински НОО у Косаници 25. јануара 1942. године. Постојали су још сљедећи општински НОО Илино Брдо, Бољанићи, Буковица, Матаруге и Мељак, Овај последњи је избран почетком марта 1942. године. Средином јануара 1942. г. изабран је Срески НОО Пљевља у селу Маоче.⁷⁴ Тиме је завршен процес оснивања НОО на овом подручју — од сеоских до среског.

Већ смо истакли да су постојали и међуопштински НОО, као рјешење одређених прилика на појединим територијама, какав је случај био у Боки. Иако није постојала институција власти која би обједињавала рад НОО за два шира географска подручја, управо таква сарадња била је веома интензивна у општинама на граници Црне Горе и Херцеговине.⁷⁵

Крајем 1941. и почетком 1942. године у Црној Гори је постојала веома развијена мрежа НОО од сеоских, преко општинских и међуопштинских, до среских. Укупно је постојало 10 среских НОО: у Жабљаку, Никшићу, Грахову, Боки Которској, Цетињу, Бару, Даниловграду, Колашину, Бијелом Пољу и Пљевљима; само у три среска мјеста важеће административно-терито-

⁶⁹ АИИТ, III, 2—15 (1942), Извјештај ОК КПЈ Колашин од 14. II 1942.

⁷⁰ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 56.

⁷¹ АИИТ, III, 1е—11 (41) Мемоарска грађа. „Непосредно пред први децембар 1941. у свим селима, изузев најближе градске околине, формиран су НОО, који су вршили своје функције и требали да обезбиједе напад Пљевља.“

⁷² Завичајни музеј у Пљевљима, Пљеваљски срез, бр. 251/61; Вук Реџић, *Неки подаци о раду народноослободилачких одбора у пљеваљском срезу 1941. и 1942. године*, ИЗ, бр. 2/1962, стр. 314.

⁷³ АВИИ, К-1959, ф. 11, док. бр. 12. Делегати за општину Косаницу.

⁷⁴ В. Реџић, н. дј., стр. 315.

⁷⁵ АВИИ, К-1958, ф. 19, док. бр. 16. Писмо Граховског НОО 19. II 1942, Бањанском НОО,

ријалне подјеле Црне Горе нијесу постојали срески НОО: Андријевица, Беране и Подгорица. Постојао је један међуопштински и 60 општинских НОО. Евидентирали смо постојање 200 сеоских НОО у само 5 срезова: Жабљак, Никшић, Грахово, Бока Которска и Даниловград. Број сеоских НОО био је неупоредиво већи, јер се у извјештајима осталих среских НОО: Бар, Цетиње, Подгорица, Колашин, Пљевља и Бијело Поље каже да су основани „у свим селима“, „свим селима сем приградских“, „свим селима сем једне општине“ и др.

Овако разграната мрежа органа народне власти обogaћена је и са неколико десетина илегалних НОО, који су у ово вријеме функционисали на неослобођеној територији у структури — сеоски, општински и срески НОО.

Да бисмо дали конкретну слику организације власти на ослобођеној територији у Црној Гори, истичемо да су оснивани и војно-територијални органи власти са проширеним задацима у односу на оне из јула 1941. године. Старали су се о попуњавању партизанских јединица новим борцима, о материјалном обезбјеђењу војних јединица, о прикупљању оружја и муниције и њиховом транспорту до војних јединица. Заједно са НОО бринули су и о свим другим потребама ослободилачке борбе: обезбјеђење унутрашње сигурности, организација прихватања и смјештаја рањеника, у заједници са НОО старали су се о њиховој исхрани, одржавали су комуникације и телеграфско-телефонски саобраћај, курирску службу и др. Нови задатак био је борба против снага буржоаске реакције, чије су војне формације ступиле у отворену борбу против НОП-а.

Команде мјеста су постојале у Мојковцу, Косаници и Маочу (Пљевља) и у Шаховићима (Бијело Поље),⁷⁶ а затим и у Грахову.⁷⁷ У октобру 1941. године формиране су сеоске страже у дурмиторском срезу на Левер-Тари, Ђурђевића Тари, Шћепан-Пољу и Брезнама.⁷⁸ У јануару 1942. године основане су при командама мјеста посадне чете, умјесто ранијих сталних стража.

У народноослободилачким одборима био је ангажован велики број лица најразличитијих професија, социјалне структуре, националности, вјероисповијести и политичких убјеђења. Само у дурмиторском срезу било је укључено 350 одборника у један срески, 6 општинских и 96 сеоских НОО.⁷⁹ Уз претпоставку да су сеоски НОО имали по 3—5 одборника, може се закључити да их је укупно било од 1.500 — 2.500. Пленуми општинских НОО имали су најмање онолико одборника колико је било села у општини, односно око 20. То значи да је укупно могло бити око 1.200

⁷⁶ Мирко Ђуковић, *Санџак*, Београд 1964, стр. 232.

⁷⁷ АИИТ, III, 2—2 (42), Извјештај ОК КПЈ Никшић од 14. I 1942.

⁷⁸ Г. Раичевић, *Преглед стварања, развоја и дјелатности војно-територијалних органа у Црној Гори 1941—1945*, ВИГ бр. 8/1970, стр. 269.

⁷⁹ П. Крстајић, н. дј., стр. 100.

општинских одборника, односно око 120 среских одборника.⁸⁰ Крајем 1941. године у Црној Гори је, дакле, могло бити од 2.820 до 3.820 одборника.

Ова мрежа НОО и број одборника у њој свакако је још расла непосредно после Острошке скупштине 8. фебруара 1942. године. Стога би имало резона упоредити је са мрежом НОО у земљи у вријеме Првог засједања АВНОЈ-а, која изгледа овако: на ослобођеној територији Хрватске било је 436 НОО: 2 окружна, 17 среских, 68 општинских, 347 сеоских и 2 акциона НОО; у Босанској Крајини, односно у западној Босни, било је 14 среских, 66 општинских и 414 сеоских НОО, или укупно 494. То значи да је на ослобођеној територији са центром у Бихаћу крајем 1942. године било укупно 920 НОО, не рачунајући у тај број НОО у Далмацији који су претежно били илегални или полулегални.⁸¹

Народноослободилачки одбори су оснивани на различите начине: постављани су од стране штабова војних јединица или партијских руководстава, именовани па затим потврђивани на народним скуповима, а најчешће су бирани на основу упутстава политичког и партијског руководства у земљи уопште и посебно у Црној Гори. Чињеница је да су таква упутства постојала и да су олакшавала рад и убрзавала сами чин оснивања, чим би са окупираних територија били протјерани окупаторски војници и снаге које су колаборирале са њима. Исто тако је било примјера да се бирају по правилима неке патријархалне демократичности. КПЈ је настојала да у НОО уђу провјерени родољуби, одани народноослободилачкој борби, али се дешавало да буду изабрани и они који нијесу били наклоњени НОП-у, па самим тим ни били спремни да се боре за ауторитет народне власти, за правилност њеног рада, што јој је свакако крњило углед код оних слојева чије је интересе та власт бранила. У том тренутку је било, међутим, битно да су изабрани одборници на ту дужност долазили углавном вољом бирача — сељака који су их бирали.

У смислу прокламованих ставова о праву гласа, у НОО на свим инстанцама — од сеоског до среског — бирани су и жене и омладина, мада у мањем броју. Мали број жена у НОО може се тумачити и традиционалистичким односом који се није могао тако лако и тако брзо мијењати. Узрок мањег присуства омладине био је друге природе: омладина је, углавном, сачињавала срж и језгро партизанских јединица.⁸² Другим ријечима, на-

⁸⁰ У Шавнику је Срески НОО биран по принципу: на сваких 10 општинских делегата један делегат за Срески НОО.

⁸¹ Др Д. Живковић, н. дј., стр. 359; Петар Качавенда, *Развој и активност народне власти на великој ослобођеној територији Југославије у другој половини 1942.* (рукопис) стр. 89.

⁸² Према Упутству Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 4. XII 1941. у војску су могли ићи сви од 18 до 50 година. Млађи и старији су ангажовани на другим пословима: „Такви људи и младићи могу вршити друге дужности које су исто тако важне, као што су НОО, НОФ, омладински рад итд.“ (АИИТ, IV, За—73 (41).

родни одборници су махом били средовјечни или старији људи, прави представници сеоске масе, који су добро познавали њене навике, па и тренутне могућности. Управо су зато сеоски НОО и могли да одговоре својој деликатној функцији — да ријеше тешко економско питање села и краја у вријеме када је харала немаштина, да обезбиједе заштиту здравља војске и становништва у условима када је опасност од епидемија често зависила од дисциплине и посљедњег сељака у селу, да рјешавају спорове међуљудске и међубратственичке — питања части и чојства, та два морална елемента личности човјека овога поднебља, када се и за ситније ствари пушком судило. У свим тим случајевима НОО су сачували ауторитет власти, не снагом органа који су се старали за извршавање његових одлука, већ у првом реду праведношћу посла који су обављали и ауторитетом личности одборника које су сељани сами бирали.

КПЈ је настојала да у НОО буду активнији људи, који ће се свесрдно борити за њихову праву функцију. Људи који су уживали повјерење КПЈ и народних маса налазили су се, већином, у војним јединицама, па су у НОО улазили и они који на другим секторима рада нијесу могли да одговоре и буду ангажовани, или пак они који нијесу имали ни лојалан став према НОП-у. Таква рјешења нијесу задовољила ни КПЈ ни народне масе, па су НОО губили у ауторитету органа власти. Не желећи да било шта препушта случају, партијско и политичко руководство је донијело одлуку да секретари свих општинских и среских НОО обавезно буду чланови КПЈ, што је у основи било исправно са становишта обезбјеђења сигурности и утицаја КПЈ на све структуре народне власти и, у крајњем смислу, на перспективу њеног даљег развоја. Међутим, начин на који је то понекад и понегдје спровођено свакако није значио афирмацији нове власти.

У погледу организационе структуре постојали су сеоски, општински и срески НОО; био је и један међуопштински НОО.

Сеоски НОО имали су три до пет чланова, што је зависило од величине села; обавезно су имали предсједника, секретара и сконома. Углавном нијесу имали састанке и сједнице; сеоски одборници су једноставно били у сталном контакту са народом, са својим сељацима, ангажујући их у извршавању сасвим конкретних задатака.

Општински и срески НОО имали су извршне органе, као ужа тијела, и пленуме, као шира тијела.⁸³ У смислу закључка Покрајинског комитета КПЈ од 7. децембра 1941. године, секре-

---

⁸³ АВИИ, — Народна власт Пљевља, филм бр. 1/284. АИИТ, III, 3—31 (44), Извјештај МК КПЈ Жабљак од 19. XII 1941. III, 4—6 (42) Писмо Крста, (Црногорчевића), Душана (Воја Ковачевића) и Раша (Данила Павићевића) од 20. II 1942. Зборник НОР, III, 1, док. бр. 203. Извјештај Бироа партијске организације доњоцеклинског батаљона од децембра 1941. П. Крстајић, н. дј., стр. 71.

тари општинских и среских НОО морали су бити чланови КПЈ, што је, уосталом, била пракса и у другим крајевима слободне територије у земљи. На положај председника обично су бирани најугледнији људи у селу, општини или срезу, који су, уз то, били привржени НОО-у.⁸⁴ Пленуме општинских НОО сачињавали су делегати свих сеоских НОО са подручја општине. Од броја села зависио је и број чланова пленума. Тако је пленум општинског НОО у Планини Пиви имао 20, а у Жупи Пиви 30 делегата.⁸⁵ Општински НОО Доњи Цеклин имао је у пленуму 31 делегата.⁸⁶

У погледу избор извршних одбора, полазило се од практичних разлога: „Извршни одбори НОО треба да буду бирани из оних села из којих ће члановима бити најближе да се сагтају.“⁸⁷

Срески НОО био је састављен од делегата свих општина. Имао је свој извршни одбор, који су сачињавали: председник, секретар и економ.⁸⁸ Овакав састав извршних одбора упућује на закључак да су питања економске природе доминирала радом НОО и давала им своје обиљежје.

Општински и срески НОО имали су одсејеке и секције, који су били њихови органи. Број секција је зависио од сложености

⁸⁴ АИИТ, II, 1—9 (41).

⁸⁵ Др О. Благојевић, н. дј., стр. 554.

⁸⁶ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 203.

⁸⁷ АИИТ, II, 1—121 (42). Писмо ПК КПЈ од 31. I 1942. Окружном комитету КПЈ Подгорица. — „За срез Подгорички“, каже се даље у овом писму, „треба да се извршни одбор бира из општина: Кучи, Братоножићи, Пипери, па да им сједиште буде на Биоче.“ Интересантно је сјећање Милована Лаушевића, општинског одборника из Жабљака, о избору Општинског НОО, његовој организацији и начину рада, које ћемо у изводима цитирати, према књизи Пера Крстајића:

„Одмах по повлачењу Италијана из нашега среза у другој половини октобра од 1941. г. изабран је Општински народноослободилачки одбор у Жабљаку, који се састојао од пленума и ужег тијела кога смо ми назвали Извршни одбор. Извршни одбор се састојао од председника, секретара и економа, а пленум од делегата свих сеоских народноослободилачких одбора који је у ствари био председник тог одбора.

Ја сам био изабран за економа. Било нас је 20 чланова, тј. 17 председника сеоских НОО и нас тројица из Извршног одбора. Пленарне сједнице смо одржавали 10-ти или 15-ти дан свакога мјесеца, а по потреби и чешће.

Најбоље ми је остала у сјећању једна од првих сједница пленума, али не могу да се сјетим кога је то дана било. Знам да смо нас 20 одборника прије отпочињања рада минутом ћутања одали пошту палим борцима у устанку. Затим је дошао наш радни дио са дневним редом: политичка ситуација на терену, извјештај економа о стању магацина, приходима и расходима, извјештај делегата из свих села о стању магацина сеоских одбора и колико су прикупили добровољних прилога. Потом је дошла дискусија по извјештајима и закључцима.

Закључци су били сљедећи: стално и неуморно да се прикупљају добровољни прилози како за потребе војске и болнице, тако и за опстанак сиромашног становништва и за избјеглице које нијесу биле збринуте, а којих је било много. Донешен је закључак да сеоски одборници из својих

проблема са којима су се НОО сукобљавали на појединим подручјима и у појединим етапама свога развика. Углавном су постојале секције за економска питања, политичко-управна и судска. Политичко-правна секција (одсјек) старала се о спровођењу одлука НОО и организацији конференција по селима; објашњавала је и популарисала циљеве и задатке народноослободилачке борбе. Она је вршила функцију широких политичких организација у њиховом недостатку. Другим ријечима, НОО се преко ове секције баве чисто политичким питањима, о чему ћемо касније излагати нешто опширније.⁸⁹ Као органи народноослободилачких одбора, осниване су и сталне комисије, које су имале врло конкретна задужења. При НОО у Грахову крајем 1941. године радиле су двије комисије: једна за питања, културе, а друга за питања хигијене.

Сви НОО имали су своја стална сједишта, у којима су стално били предсједник, секретар и економ. Када су то услови дозвољавали, приступало се и отварању сталних пословних просторија, нарочито за више органе власти, у којима је уведено и стално радно вријеме.⁹⁰ Морали су да уредно воде сву администрацију, а посебно књиговодство. Сваки акт НОО морао је да има свој број у заглављу.⁹¹ Одбори су имали и своје печате.⁹² НОО

магацина снабдијевају оне грађане који су угрођени од глади у своме селу, а вишак добровољних прилога да предају општинском магацину, па закључак да је наш Извршни општински одбор из свог магацина снабдијевао војску, болницу и давао помоћ оним селима која нијесу успјела да прикупе дозвољено хране за угрођене грађане у свом селу. Исто тако закључили смо да дужност на наш Општински одбор пада да обезбједимо смјештај за све избјеглице па смо их размјестили по селима и осигурали им исхрану.

Осјетили смо необично задовољство што је наш Одбор представљао јединствену и највишу власт у нашој Општини, и да нема више оних различитих органа власти који су прије рата постојали“ (П. Крстајић, н. дј., стр. 71—72).

⁸⁸ Исто, VIII, 2—3 (41) Народноослободилачки одбори у срезу колашинском, III, 3—3 (41) Извјештај МК КПЈ Жабљак од 19. XII 1941. — Интересантан је став ОК КПЈ Подгорица који подручним партијским организацијама препоручује да „за сада не бирамо“ срески НОО (АИИТ, II, 4—5 (41). Вјероватно је то био и став Централног комитета КПЈ, који тек 22. XII 1941. године дозвољава могућност формирања среских НОО „уколико прилике дозвољавају“ (Зборник НОР, III, 1, док. бр. 168).

⁸⁹ Исто, VIII 1—6 (41). — Ради поређења наводимо да је Градски НОО у Чачку октобра 1941. године имао овакву структуру: Радни одбор, Одбор за исхрану, Одбор за избјеглице, Стамбени одбор, Финансијски одбор, Одбор за борбу против пете колоне, Комисија за набавке, Секција за огрев, Благајна и Редарска служба — Градска милиција. Послије реорганизације у новембру, структура је била сљедећа: Предсједништво, Општа секција, Судска секција, Радна секција, Технички одсјек, Секција за грађевине, Комесар за прехрану босанске сиротиње и Служба за одржавање чистоће (Др Ј. Марјановић, н. дј., стр. 279).

⁹⁰ АИИТ, III, 2—2 (42) Извјештај ОК КПЈ Никшић од 14. I 1942.

⁹¹ Исто, IV, 5е—1 (42).

⁹² Исто, IV, 4е—25 (42) и VI, 6—61 (42).

у Брчелима, у Црмници, служио се старим печатом Соколске чете у селу, док није набавио свој печат. То је, наравно, било обнародовано, па је стари печат био пуноважан.⁹³ Одбори су издавали и дозволе за слободно кретање по слободној теритрији.⁹⁴ Били су обавезни да имају своје курире, који су разносили углавном информативни материјал (радио-вијести, разна акта НОО, значајније политичке материјале и др.). Овај материјал је прорађиван на конференцијама које су одржаване на иницијативу НОО. Курирску службу обављали су: жене, омладина и сви неспособни за фронт.⁹⁵ За извршавање и спровођење одлука НОО старала се народна стража, која је као орган НОО контролисала слободну територију. У никшићком срезу се ишло на оснивање народне милиције, па је то критиковао Покрајински комитет КПЈ, истичући потребу стварања „народне страже као органа народноослободилачких одбора“.⁹⁶

У формално-правном смислу народноослободилачки одбори су били највиша власт на територији гдје су дјеловали. Њихове компетенције простирале су се на све функције власти, осим оних које спадају у надлежност органа војних власти. У пракси, њихове функције су биле ограничене од стране војних јединица и команди мјеста, на појединим подручјима Црне Горе. На подручју Ловћенског НОП одреда НОО су заједно са командама партизанских јединица рјешавали и нека актуелна питања која су могла

⁹³ Исто, I, 6—61 (42). — Печат је био округао, с амблемом сокола у средини. Сачувано је неколико дозвола НОО у Брчелима које су штампилане овим печатом; потичу из краја 1941. и почетка 1942. године.

⁹⁴ Доносимо оригинални формулар такве дозволе — објаве коју је издао Бањански НОО у 1942. години:

Бањански

НОО

Број _____

Велимље

_____ 1942.

ОБЈАВА

За друга-другарицу _____ из _____ који-која путује до _____ ради чега _____ стар-а година _____ лични опис стас _____, лице _____, очи _____, брада _____, бркови, _____ коса особени знаци _____.

Објава важи _____ дана од данас.

Моле се успутне партизанске власти да му — јој не праве сметњу.

Смрт фашизму — Слобода народу!

НО одбор

Секретар

Исто VI, 6—57 (42). Дозволе сличне намјене издавале су иначе војне јединице (Исто, IV, 3а—54, 59, 74 и 90 (41)).

⁹⁵ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 116. Резолуција са сједнице НОО општине граховске и делегата свих села.

⁹⁶ Исто, II, 1—3 (42) Писмо ПК КПЈ од 5. I 1942 Окружном комитету КПЈ Никшић.

битније утицати на перспективу НОП-а у том крају.⁹⁷ Биле су помијешане функције и НОО, и НОФ-а, и војске. У Грахову су, на примјер, партизанске јединице имале свога предствоника у одбору НОФ-а.⁹⁸ На подручју Окружног комитета КПЈ Подгорица, сматрало се да одбори НОФ-а могу сасвим да замијене НОО, због чега је и дошло до застоја у развоју народноослободилачких одбора.⁹⁹

Овакви односи у компетенцијама НОО, НОФ, војно-позадинских органа и војних јединица нијесу специфичност НОП-а у Црној Гори. Они су се дешавали и на другим подручјима, углавном, као последица несхватања функције народне власти и њених компетенција. Већ смо истакли да је Команда Посавског одреда у Србији издала упутство о образовању и раду НОО у њој се, између осталог, каже: „одбори ће редовно подносити извјештаје чети односно воду — о своме раду“.¹⁰⁰ У Хрватској су тек после издавања Окружнице бр. 4 Централног комитета КП Хрватске 4. децембра 1941. о карактеру, функцији и задацима НОО били „начисто шта су то народноослободилачки одбори“.¹⁰¹

Требало је да се та схватања прво расчисте у партијском и политичком руководству. У том смислу је добро дошла сугестија Централног комитета КПЈ с краја 1941. године. Тамо се критикују ставови Покрајинског комитета КПЈ у Црној Гори да су „народноослободилачки одбори потчињени оружаним партизанским јединицама — почев од вода даље“, „да партизански штабови или команде мјеста имају право да распуштају народноослободилачке одборе или чак да народне страже, које су само орган народноослободилачких одбора, могу да замијене народноослободилачки одбор“, да су „партизански одреди оружана сила Партије“ и др.¹⁰² Овом интервенцијом Централни комитет КПЈ није само упутио критику овом покрајинском руководству, већ је истовремено прецизирао компетенције НОО, однос партијских организација према њима и међусобне односе НОО, партизанских јединица и војно-позадинских органа власти.¹⁰³ Ове ставове Централног комитета о народној власти Покрајински комитет КПЈ

⁹⁷ Исто, IV, 3а—73 (41) Писмо Штаба Ловћенског НОП одреда од 4. XII 1941.

⁹⁸ Исто, II, 2—9 (41) Писмо ПК КПЈ од новембра 1941.

⁹⁹ Исто, II, 4—5 (41) Директивно писмо ОК КПЈ Подгорица од 1. XII 1941.

¹⁰⁰ Зборник НОР, I, 1, док. бр. 12.

¹⁰¹ Архив за раднички покрет Хрватске — Загреб, КП — 6/57. Извјештај ОК КП Хрватске за Ллику. Окружница бр. 4 иначе је објављена у Зборнику НОР, V, 2, док. бр. 42.

¹⁰² Зборник НОР, III, 1, док. бр. 168, Писмо ЦК КПЈ од 22. XII 1941.

¹⁰³ Исто. — У писму се каже „да су народноослободилачки одбори основна организациона форма преко које се дижу масе на народни устанак, преко које се остварује политичко руководство Партије у том устанку, преко које народне масе остварују своју демократско-револуционарну власт под руководством Партије“.

¹⁰⁴ АИИТ, II, 1—12 (42).

је прихватио па је, у том смислу 21. јануара 1942. године упутио директивно писмо свим комитетима и бироима партијских ћелија. Врши се самокритика властитих ставова изложених у директивном писму од 20. новембра 1941. и закључцима Покрајинског савјетовања од 7. децембра 1941. године. Указује се на погрешно схватање да су НОО потчињени оружаним партизанским јединицама, јер је у ствари обратно: јединице су оружана сила народне власти. Такође се разјашњава однос НОО—НОФ. Народноослободилачки фонд се укључује у рад НОО као један сектор; они који раде по питању НОФ-а треба да су чланови НОО.¹⁰⁴

Разјашњење основних ставова о компетенцијама НОО и њиховим односима са другим органима народноослободилачке борбе омогућило је успјешнији рад НОО на терену, који је и довео до Острошке скупштине 8. фебруара 1942. године, када оснива Главни НОО за Црну Гору и Боку.

Основни задаци НОО тога времена били су условљени политичком ситуацијом у којој се налазио НОП у Црној Гори. А она је, опет, диктирана односима снага у земљи, па и шире од тога. Ту прије свега мислимо на појаву четничког покрета, који је почео да ствара своју „војску“ тек пошто су партизани ослободили знатан дио територије у земљи и Црној Гори у непосредним и сталним борбама с окупаторском војском. Њихов план је био обнова капиталистичке Југославије са династијом Карађорђевића, у којој је посебно мјесто намијењено „етнички чистој“ „Великој Србији“.¹⁰⁵ Четнички покрет се одмах изјаснио да не признаје „никакве посебне народе као што су Црногорци, босански и македонски, како нас све називају комунисти, него при-

¹⁰⁵ Зборник НОР, III, 4, док. бр. 185. Инструкција Штаба Команде четничких одреда југословенске војске од 20. XII 1941.

Циљеви четничког покрета формулисани су у 7 тачака:

„1. Борба за слободу целог народа под скиптром Његова Величанства Петра II.

2. Створити велику Југославију и у њој велику Србију етнички чисту у границама Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Срема, Баната и Бачке.

3...

4. Чишћење државне територије од свих народних мањина и анационалних елемената.

5. Створити непосредне заједничке границе између Србије и Црне Горе, као и између Србије и Словеначке, чишћењем Санџака од муслиманског живља и Босне од хрватског и муслиманског живља.

6. Казнити све усташе и муслимане који су у трагичним данима немилосрдно уништавали наш народ.

7. У крајевима очишћеним од народних мањина и ненационалних елемената извршити насељавање Црногорцима. У обзир долазе сиромашне исправне и поштене породице“ (Документе о издајству Драже Михаиловића, књ. I, Београд 1945, стр. 12—13).

знајемо само српски народ“.¹⁰⁶ У остваривању тога циља они при-мјењују врло перфидну тактику. У тринаестојулском устанку они су на страни устаника, а против окупације; после устанка они су за борбу, али касније односно за пацификацију до краја, рата, када ће се све јасније видјети и знати, у ствари су против борбе коју води КПЈ. Они лансирају паролау да их не интересује политика, још мање идеологија. На позив руководства НОП-а на преговоре у септембру 1941. године они одговарају да су само војничка скупина и зато не могу да преговарају, јер је то политика.¹⁰⁷ Међутим, од дана именовања Драже Михаиловића за министра „војске у отаџбину“, 7. децембра 1941. године ситуација се из основа мијења. Четници се окрећу против НОП-а, сматрајући да прво њега треба ликвидирати, па онда ступити у борбу против окупатора. Природно је да све ово има одраза на односе у Црној Гори. Раније снаге буржоаске реакције у Црној Гори, сада оличене у четничком покрету, добијају инструкцију да у границама моћи организују „национални елеменат“ у Црној Гори у четничке одреде, „јер се догађаји ређају вратоломном брзином“.¹⁰⁸ У погледу односа са НОП-ом такође се има јасан став: „са комунистима партизанима не сме бити никакве сарадње јер се они боре против династије а за остварење социјалне револуције, што никада не сме бити наш циљ, јер смо ми једино и искључиво борци за краља, отаџбину и слободу народа“.¹⁰⁹

Сљедећи такву политичку оријентацију, четници у Црној Гори развијају снажну политичку пропаганду против НОП-а, односно против КПЈ. Партизане називају најпогрднијим именима. У овој пропагандној кампањи васкрсавани су бесмислени напади на комунисте из периода II интернационале: лажи о наводној заједници жена у комунизму, укидање свих облика својине и томе сл. Карактеристична је у том погледу наредба бр. 5 Љеворечког батаљона за 18. јануара 1942. године. Тамо се осуђује КПЈ „која не познаје, по своме програму, ни српство, ни словенство, ни брата за брата, ни породицу, ни нашу свету веру, већ су јој сви народи једнаки и сви су другари — само јесу ли њихова партија, макар да је Турчин, Арнаут, Јевреј, Италијан

¹⁰⁶ Др Ј. Марјановић, *Устанак у народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд 1963, стр. 189. — Наведени цитат се односи на проглас горског штаба босанских четничких одреда с краја 1941. (АВИИ, ДМ — ВиХ — V — 1901/1).

¹⁰⁷ 18. и 19. децембра вођени су преговори између Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку и Љеворечког четничког батаљона, који је формиран почетком децембра 1941, о јединственој борби против окупатора. До споразума није дошло, јер су четници били 1) против сарадње са комунистима, 2) против војних акција на њиховом терену и 3) нијесу признавали Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку. Наравно, њихов батаљон се „не може укључити... у организацију која носи политички карактер, већ само у племенску организацију Црне Горе“ (Зборник НОР, III, 4, док. бр. 18 — Одломак из дневника Рајка Милошевића).

¹⁰⁸ Зборник НОР, III, 4, док. бр. 185.

¹⁰⁹ Исто.

или ма ко други. Многима ово није познато па не знано улазе у њихове редове и ките се петокраком, мислећи да раде за словенство. Овај знак не носе ни Руси, ни Пољаци, ни Чеси, ни Срби ни Хрвати, ни Бугари, Раса словенска не кити се овим знаком“.¹¹⁰

Стварање четничке организације у Црној Гори потпомагали су италијански окупатори. Послије напада на Пљевља 1. децембра 1941. године. Пирцио Бироли чак инсистира на формирању колаборационистичких војних формација.¹¹¹ Са тим циљем је одржан састанак на Цетињу — децембра 1941. године, коме су поред Пирција Биролија присуствовали представници Црногорске федералистичке странке и поборници унитаристичког југословенства. Закључено је да се образују „национални одбори“ и приступи формирању војних јединица, које би окупиле све противнике партизана.¹¹² Већ 23. децембра 1941. године „национално свесна омладина и националисти“ среза беранског позвали су омладину и народ овога краја да приступе четницима и да напуштају партизанске јединице.¹¹³

Појава четничког покрета у Црној Гори наметнула је не само потребу мобилизације народних маса против заједничког италијанско-колаборационистичког фронта, већ и политичку борбу против издаје, коју у недостатку масовне антифашистичке политичке организације почињу да воде народноослободилачки одбори.

Политичку функцију НОО иницирала је КПЈ од самог почетка устанка, у жељи да преко њих, као органа народне власти, врши политички утицај на масе. Сами чин избора НОО био је најбољи доказ политичке функције њиховог рада. Јер, избори су, како смо видјели, обављани на ширим народним конференцијама, гдје су подношени и реферати о политичкој ситуацији, а говорено је и о перспективи ослободилачке борбе. Уосталом, у првим нормативним актима се истиче да НОО врше, поред управне и административне, и политичку власт на своме подручју.

У тренутку припрема и саме појаве четничког покрета у Црној Гори, политичка дјелатност НОО се јавља као објективно нужна потреба. НОО се јављају и у функцији мобилизације маса за партизанску војску, што је до тада био задатак штабова војних јединица и руководстава партијских оргнизација. То недвосмислено говори о њиховом израстању у самоуправне органе и институције способне да рјешавају и најсложенија питања ослободилачког рата и револуције.

¹¹⁰ АИИТ, IX 1a—356 (42).

¹¹¹ (У прогласу од 4. XII 1941. Бироли каже: „Сада се црногорском народу намеће дужност да се одупре одметницима свим средствима, па чак и оружјем, ако жели да не буде изложен репресалијама италијанске војске, коју одметници евентуално могу изазвати“).

¹¹² Саопштене Главног штаба бр. 5/21. XII 1941.

¹¹³ Ватрић Јовановић, н. дј. стр. 455.

Општински НОО у Команима одржао је 25. новембра 1941. године пленарну сједницу, којој су присуствовали 44 делегата. Након анализе политичке ситуације у земљи и свијету, и посебно у Црној Гори, усвојена је резолуција, коју ћемо у цјелости цитирати:

„1. У име становништва општине команске изјављујемо да стављамо све своје тјелесне, духовне и материјалне снаге у службу борбе за национално ослобођење црногорског народа.

2. НепокOLEбљиво смо одани врховном форуму — штабу национално ослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку. Вјерујемо да је особље Команде изразити тумач жеља и воље црногорског народа и народа Боке.

3. Стојимо на становишту да је потребно што прије становништво наше општине организовати — војно и политички — по плану који прописује Главни штаб национално ослободилачких партизанских одреда.

4. Признајемо потребу борбе против окупаторских агената, петокOLONаша, шпијуна и свих осталих сумњивих елемената уколико би се такви појавили међу нама.

5. Организација и формирање јединица ставља се у дужност одређеним старјешинама, а оно ће се извршити у најкраћем року.

6. Овај наш рад да нам буде срећан у циљу општег ослобођења“.¹¹⁴

У закључку конференције НОО општине граховске „и делегата свих села“ која је одржана 7. децембра 1941. године, истиче се, између осталог, да „сви сеоски одбори морају да одреде своје курире од жена, омладине и оних који су неспособни за фронт, који ће свакодневно долазити по радио вијести и остали информативни материјал на она мјеста (за) која су већ добили наређења поједини одбори с обзиром на положај појединих села. Дужност (је) сеоских одбора да те вијести читају на сеоским сијелима и скуповима и са њима упознају сво село“.¹¹⁵

Прави садржај политике активности НОО у овом моменту развита НОП-а у Црној Гори види се из прогласа Општинског НОО у Вучјем Долу и већ помињаног НОО у Команима.

У свом прогласу Општински НОО позива Вучедолце да прихвате оружје и јединствени пођу у ослободилачку борбу да помогну Херцеговцима, јер је дошао „последњи час“. У проглас се даље каже: „Не дозволимо да дично и јуначко име Вучедолаца буде засјењено нашом немарношћу која може бити злочиначка, не дозволимо да наше мјесто у црногорским племенима буде прекрито плаштом презира, мјесто које су наши преци кроз крв, поштење и јунаштво оставили нама на аманет. Не окаљајмо

¹¹⁴ Резолуцију је објавио Гојко Вукмановић у чланку *Два документа народноослободилачког одбора Општине команске*, ИЗ, бр. 2/1961, сар. 349.

¹¹⁴ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 116. Резолуција са сједнице Народ-ноослободилачког одбора општине граховске и делегата свих села.

¹¹⁵ Исто.

велико дјело наших предака-дивјунака. Све оно што би се испријечило на путу нашега незадрживог хода ка потпуном ослобођењу у слози и братству са свим јужнословенским народима, са нашем сестром — великом Русијом, која неумољиво уништава банде разбојника Хитлера, са својим и нашим савезницима Енглеском и Америком — све што вам се на том путу испријечи немилосрдно и безобзирно уништавајте. Будно пратимо оне који хоће да омету нашу велику и праведну борбу и уништавајмо их још у заметку. Без борбе нема слободе, без жртава нема борбе“.¹¹⁶

На почетку 1942. године НОО команске општине обраћа се „браћи — Команима и Бандићима“ прогласом у коме се објашњава политички тренутак („свједоци смо и саучесници најкрвавијег рата који је невином народа натурен“), истиче оправданост дотадашње борбе („организоване у народноослободилачке партизанске чете и одреде најбоље снаге Црне Горе гину за слободу“) и на крају позива народ у борбу, јер „Црногорац не трпи ропство“, а „Црна Гора хоће слободу“: „Браћо Комани и Бандићи“, каже се на крају овога прогласа, „корачајмо сложено, раме уз раме у сусрет ослобођењу, у сусрет сјутрашњици, збијмо сложено, братски и другарски, своје редове и ставимо се у службу народноослободилачке борбе, коју воде храбри партизани! Сперимо и задње крмеље из 1941. године са очног вида и трезвено завиримо у ситуацију која нас окружава. Не дозволимо да која птица нашег јата одлети у потурчене петоклонаше, издајничке грабљивице, већ дочекајмо свијетла образа, ведре чела и уздигнуте главе дан слободе који је на помолу. Уз онај уобичајени народни поздрав пригодом божићних празника: Христос се роди — Ваистину роди, поздрављајмо се још са: „Смрт фашизму — слобода народу“.¹¹⁷

У склопу политичке дјелатности НОО у Црној Гори свакако спада и њихов однос према цркви и религији. На пропаганду окупатора и снага буржоаске реакције, о прогонима свештеника и наводној антирелигиозној кампањи, која се води на ослобођеној територији, органи народне власти су одговарали сасвим коректним односом према религији и свим вјерницима. Штавише, они се старају да омогуће вршење нормалних вјерских обреда на ослобођеном подручју. У том смислу срески НОО Даниловград организовао је пренос ковчега са светим моштима Василија Острошког, познатог и признатог код народа Црне Горе и Херцеговине, као „велики чудотворац и исцјелитељ“, из манастира Острога, који је био изложен сталном бомбардовању италијанске артиљерије, у село Међеђе, много безбједније од окупаторске одашности. По налогу Среског НОО Даниловград пренесен је св. Арсеније из манастира Ждребаоника у парохијску цркву у Јеленку, углавном из истих разлога.

¹¹⁶ Проглас је објавио Гојко Вукмановић у наведеном чланку, стр. 349—351.

¹¹⁷ Саопштење Главног штаба бр. 5/21. XII 1941.

Органи народне власти су се залагали за ауторитет цркве, па нијесу дозволили да се чине било какви приговори на рачун цркве или вјере. При томе је рад свештеника ограничен „на чисто свештенички позив“, а они који се тога нијесу придржавали били су смјењивани са положаја црквеног достојника.¹¹⁸

У овој одлуци НОО општине вучедолске треба видјети зачетке општег става у погледу одвајању цркве од државе у нашој земљи, који ће услиједити касније.

Тако су НОО укључујући се активно у политичку борбу имали и снажну мобилизаторску функцију. То се веома брзо одразило у сталном приливу бораца у партизанске јединице. Штаб Дурмиторског НОП одреда извјештава Главни штаб 4. фебруара 1942. године да је на његовом подручју „уписано у партизане 100% способних“.¹¹⁹ И на подручју Ловћенског НОП одреда је осјетан „прилив маса у партизане“. У Црмници се број партизана такође повећао, али су то, као и на Дурмитор, „партизани без оружја“. Већ смо истакли да је крајем 1941. и почетком 1942. године у Црној Гори било око 20.000 бораца под оружјем.

Један од најзначајнијих проблема пред којима су се тих дана налазили НОО свакако су била економска питања. Од тога како ће она бити третирана и рјешавана зависио је углед НОО и ауторитет нове власти. Што је још битније, од тога је зависила и перспектива народноослободилачке борбе. Није случајно на савјетовању у Столицима септембра 1941. године овом питању поклоњена изузетна пажња, па је одлучено „и како да се снабдијевају борци, смјештају рањеници итд.“. Рјешавање ових питања пружало је ново власти могућност да се разноврсно организује и да у раду испољи богатство форми.

Из ове групе питања прехрана војске и становништва заузимала је централно мјесто. То је питање било тим деликатније што је 1941. године била изразито слаба љетина, што је августовска офанзива Италијана „уништила скоро све усјеве“ на

¹¹⁸ АИИТ, VIII, 1—4 (41), Писмо НОО општине вучедолске од 29. XII 1941. господину Платону Ивезићу, монаху из Црквице. Због интересантности наводимо ово писмо ad literam: „Актом Штаба Вањско-вучедолског батаљона од 28 XII 1941. наређено је пароху Васу Поповићу да, због разбијања народне слоге у ово одговорно вријеме (подвукао З. Ј.) има напустити, у року од 5 дана, територију Вањске и Опутно-рудинске општине. Како је горња парохија остала без свога пароха, то се, у име овог НОО, овлашћујете да преузмете парохију са парохијским књигама од господиња Васа Поповића и да у свему вршите дужност пароха Црквичке парохије. Ради примопредаје дужности пароха предузмите све потребно.

Напомиње Вам се да слогу народа чувате изнад свега и да Ваш рад ограничите на чисто свештенички позив“.

¹¹⁹ Зборник НОР, III, 2, док. бр. 59. — Штаб се жали да велики дио мобилисаних нема оружја:

„Било је речено да су партизани без оружја — резервни партизани и да за сад не долазе у обзир за формирање чета“. Стога је формирање нових партизанских чета одложено „док не добијемо од вас одговор по том питању уопште“.

ослобођеној територији и што је био велики број исељеника из Метохије, и Херцеговине и др. мјеста, који су у појединим крајевима Црне Горе били изложени гладовању.¹²⁰ Поред тога, промет између града и села био је знатно смањен, а саобраћај готово замро, што је такође погоршавало ионако тешку ситуацију. На другој страни, противник је овакво стање настојао да искористи у политичке сврхе. Пошто је претходно опљачкао све резерве хране из војних и других магацина које је заплијенио у вријеме капитулације Југославије и окупације Црне Горе, он је прво спријечио довоз житарица из Метохије, Србије, Војводине, а затим је пљачкашким експедицијама још више погоршавао економски положај сељака, а тиме и народноослободилачке војске, коју је тај сељак углавном и снабдијевао. Окупатор је нудио сељаку редовну мјесечну помоћ за лојалан став према њему.¹²¹ НОП се сукобио са врло крупним питањем: пријетила је опасност од глади. НОО села Загреде код Даниловграда извјештава да народ увелико гладује. Слична је ситуација и у Пиперима. А то су управо крајеви који су сматрани житницом Црне Горе. У другим подручјима ситуација је још деликатнија. У колашинском срезу велики број породица користи за прехрану окласину и љескову ресу. По селима се увелико гладује, а у Прекобрђу било је и мртвих од глади.¹²²

Проблем исхране војске и становништва у Црној Гори добија и политичко обиљежје. На опасност од „гладне смрти“ указује и партизанска штампа тога времена. Децембарски број „Народне борбе“ (органа Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак) доноси чланак „Питање глади“, у коме је сагледана сва сложеност и сва опасност овога питања. Указује се да је то главна дужност НОО и сугерира начин на који да се обави: „Они треба прије свега да утврде која кућа, која породица и у чему највише оскудијева, да утврде ко и са колико залиха хране располаже, па да онда развијају широку сабирну акцију. Сва питања у вези са овим треба прегресати на сеоским скуповима и конференцијама, износити резултате сабирне акције, па оштро критиковати и иступати противу оних саможивих поједи-

¹²⁰ АИИТ, VI, 2—4 (42), Извјештај НОО Чево од 3. III 1942.

¹²¹ „Народна борба“ бр. 3/1941. У чланку *Питање глади* каже се да окупатор настоји да искористи невољу појединаца и да их „за школу ориза“ стави „у своју службу, чиме би сијао раздор и мржњу међу народом“.

¹²² АИИТ, III, 2—15 (42), Извјештај ОК КПЈ Колашин од 14. II 1942. — Сликовит приказ глади тих дана налазимо у „Ратним путовањима“ Митре Митровић: „Глад је стално присутна. Неко трпи лакше, неко теже, некеме се она види на лицу и у очима, а некеме не. Ова ми је глад овде у Горњем Пољу, ова педантно уброчена у два лажљива бесхлебна и чорбаста оброка у тачно време, чини ми се, гора од оног тоталног гладовања по неколико дана када се ништа у уста не стави, а после тога један пут негде наједе. Зобеног хлеба у Санацку, крушковог у Фочи, сладуњавог и бљутавог, овде се сећам као посланица. И батаљони и сав народ је гладан.“ (Митра Митровић, *Ратна путовања*, Београд 1953, стр. 109).

наца који мисле само на себе, а неће да виде невољу своје браће. зеленаше и шпекуланте намирницама треба јавно жигосати, проглатшавати их непријатељима народа и као према таквим поступацима, а њихову срамотну работу свим средствима спречавати.¹²³ Даље, народноослободилачки одбори треба строго да поведу рачуна о томе како се помоћ додјељује... Треба будно водити рачуна и о томе како се добијена помоћ искоришћује, па најенергичније спријечити сваку злоупотребу или шпекулисање тиме. Све што је речено за храну треба да важи подједнако за огријев и одјећу.¹²⁴ У сљедећем броју „Народне борбе“ објављен је чланак „Да нико не умре од глади“, у коме се каже да је борба против глади саставни дио борбе против окупатора.¹²⁵

Руководство НОП-а у Црној Гори поклонило је велику пажњу питању глади. На једној страни, оно се активно укључило у изналагање практичних рјешења,¹²⁶ а на другој — упућује директивно писмо свим окружним и мјесним комитетима, и биромима ћелија КПЈ у коме се детаљно објашњава начин борбе против „гладне смрти“, прецизирају задаци партијских организација и посебно народноослободилачких одбора: „Народноослободилачки одбори, односно њихове секције, народ, осл. фондови, треба да одмах организују прикупљање добровољних прилога у натури и новцу... Прилоге и зајмове у натури НОФ ће одмах раздијелити сиромашним, а од приложених и позајмљених новца организоваће, преко повјерљивих људи, куповину разних намирница из Санџака, Албаније и других крајева, гдје се може набављати.“¹²⁷

Рјешавање ових питања захтијевало је пуну ангажованост свих НОО. Оно ће доминирати и радом Острошке скупштине 8,

¹²³ Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку упутио је новембра 1941. упозорење трговцима да се чувају богаћења на рачун биједи народа („Саопштење“ Главног штаба број 3/1941).

¹²⁴ „Народна борба“ бр. 3/1941.

¹²⁵ Исто, бр. 4,15. I 1942. — „Борба против глади и борба с пушком у руци, то су само два начина једне борбе, борбе за исту ствар, ствар народа.“ Инсистира се на бризи о сваком човјеку: „Неуморно бдити над сваким човјеком, стићи на сваку невољу, пронаћи и осигурати све могућности и све путеве којима можемо да допремо до крајева који имају жита.“ На крају чланка се указује на начин како би се ово деликатно питање могло ублажити: „Треба разорти и засијати сваку плодну стопу црногорске земље, проналасити, прикупљати, чувати, дијелити — то је исто што и стићи у сваку битку и бусију. Уписујте зајам, прикупљајте резерве, бдијте над сваким зрном жита — нека свако помогне народу и погоди непријатеља.“ Чланак се завршава позивом: „За пораз окупатора и глади — за побједу народа и слободе!“

¹²⁶ Покрајински комитет КПЈ је из два наврата послао Мјесном комитету КПЈ Колашин новац за набавку жита из Санџака (АИИТ, II, 1—9/42), а Окружном комитету КПЈ Подгорица поручује да ће „чим прије створити могућност набавке извјесних количина намирница, нарочито кукуруза“ (Зборник НОР, III, 2, док. бр. 45).

¹²⁷ Зборник НОР, III, 2, док. бр. 26. Директивно писмо Покрајинског комитета КПЈ од 17. I 1942.

фебруара 1942. године и бити предмет бригае народне власти нарочито у току зиме и прољећа 1942. године. Утолико више што је од прибављања материјалних средстава за вођење борбе зависило и она сама. Извори материјалних средстава и начин на који се до њих долазило били су разноврсни и прилично оригинални.¹²⁸ То ће се најбоље видјети из организације цјелокупног привредног живота на ослобођеној територији у Црној Гори, којим је почела стваралачка активност народне власти у области привреде.

Економска политика НОО овога времена претпостављала је такву унутрашњу организацију у оквиру које је посебна пажња поклањана сљедећим питањима: пољопривреда и прехрана, организација тржишта, организација радионица и (условно названа) комунална питања.

Прехрна партизанских јединица била је прва брига. Начин прехране војске на положајима био је диктиран условима фронта; у позадини, пак, за војску биле су организоване војничке кухиње, или се војска хранила од својих кућа.¹²⁹ НОО су се старали да прикупе ту храну и да је транспортују до војних јединица, налазиле се оне на фронту или у позадини. У децембру 1941. године Општински НОО у Грахову највећи дио прикупљене хране троши за потребе војске, и то у оним случајевима, када јој пије могућа исхрана, услед војних акција — од својих кућа, па та војска припада нашој општини или не. Такође друге општине са својим НОО у вези са нама, преузеће старање о нашим граховским четама ако оне оперишу ван наше територије, као што је већ био случај у досадашњим акцијама.¹³⁰ Срески НОО Шавник брину се о исхрани 1783 војника који су, приликом проласка за Санцак, једно вријеме боравили у Жабљаку.

Ослобођена територија у Црној Гори примила је велики број избјеглица из других географских подручја. Са окупиране територије долазиле су породице бораца које је окупатор прогнао или им запрјетио терором. Са њима је било и евакуисано становништво са оних подручја која су била под сталним ударом или опасношћу од удара окупаторске војске (углавном, становни-

¹²⁸ Стечена искуства из 1941. године послужила су Врховном штабу у разради конкретних мјера у циљу планског снабдијевања партизанских јединица и незбринутог и сиромашног становништва, па је у јануару 1942. издао наређење о формирању Главне интендантуре при Врховном штабу, која је рјешавала највећи дио ових послова, у првом реду исхрану трупа и њихово снабдијевање „свим осталим потребама“ (Зборник НОР, II, 2, док. бр. 115). Касније су интендантуре основане и при главним штабовима. Наређењем Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 2. III 1942. формирана је интендантура при Главном штабу и штабовима НОП одреда (Зборник НОР, III, 2, док. бр. 111).

¹²⁹ АИИТ, IV, 5а—53 (42) Наређење штаба Дурмиторског НОП одреда из 1942.

¹³⁰ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 116, Резолуција са сједнице НОО општине граховске свих делегата села.

штво настањено дуж главних магистрала). Затим, такозвани „погорелци“, којима је послјере тринаестојулског устанка окупатор спаљили куће и спљачкао сву имовину. Уз то, у партизанском заробљеништву увијек је било по неколико стотина окупаторских војника. Смјештај свих тих породица и њихова прехрана, као и смјештај и исхрана заробљеника, били су брига НОО.

Највећу активност у овом погледу показали су сеоски НОО. У резолуцији Општинског НОО у Грахову и делегата свих села закључено је, између осталог: „неће се дозволити да нико гладује док њихов сусед има још“. Било је случајева да се један дио ових породица храни и у војним кухињама.¹³¹

За војску и становништво била је потребна знатна количина хране, која је премашивала објективне могућности овога краја и народа. Добра организација и подједнак напор свих могли су само дјелимично да ублаже овај заиста велики проблем пред којим се нашло руководство НОП-а у Црној Гори.¹³²

Начин прикупљања и чувања намирница и другог материјала неопходног за војску и позадину био је разноврстан: добровољни прилози, народни зајам, реквизиције, конфискације, куповина за готов новац, ратни плијен.

Добровољни прилози су били најзначајнији облик прибирања материјалних добара за потребе војних јединица и цивилног становништва. Тиме су се бавили органи и цивилне и војне власти.¹³³ Како смо напријед изложили, иницијатива је прво долазила од руководства КПЈ, да би касније тај посао преузели НОО и НОФ. Акција прикупљања добровољних прилога претходно је политички припремана. Одржаване су конференције грађана, у организацији КПЈ, војних јединица и НОО. Посебну ак-

¹³¹ АИИТ, IV, 5а—53 (42), Писмо штаба Дурмиторског НОП одреда из 1942. — Занимљиво је истаћи да се на подручју Грахова практиковало да ,онај који би одрекао да прими у своју кућу оне који се евакуишу, сматраће се као непријатељ народј и народноослободилачке борбе и као такав потпада (што је најчудније — приј. З. Ј.) под Закон о имовном стању“ (АИИТ, IV, 3а—64 (41)).

¹³² О томе се говори и у Писму Покрајинског комитета КПЈ од 22. I 1942. упућеном Централном комитету КПЈ: „Прве мјере које смо подузели да би олакшали положај гладних састоје се у прилозима и зајмовима, о чему ћете се увјерити из приложене директиве упућене организацијама. Морамо такође приступити, али врло опрезно, и реквизицији. Добро би било да нас чим прије помогнете новчано. . . како би из Албаније могли да купимо животних намирница. . .“ (АИИТ, III, 1—1 (42)).

¹³³ Штаб Ловћенског НОП одреда упутио је 11. I 1942. године писмо свим занатлијама и трговцима у Цетињу којим их позива да помогну НОБ: „Ми знамо да Ви располажете са извјесним количинама животних намирница, те очекујемо да ћете по доносиоцу овог писма упутити сједеће грађене ствари, било као прилог НОБ-и, било да Вам их платимо, ако будете захтијевали“ (Даје се и списак тих ствари — примј. З. Ј.) (АИИТ, IV, 4а—2 (42)). Писмо Штаба Ловћенског НОП одреда од 11. I 1942. господину Стеву Петрановићу — трговцу Цетиње). Команда мјеста у Жабљаку сакупила је нешто италијанских лира, од којих З. II 1942. шаље 2.300 штабу Ловћенског НОП одреда (АИИТ, IV, 4а—116 (42)).

тивност на овим конференцијама испољила је омладина. У дањиловградском срезу одборници су обилазили домаћинства и у личном контакту образлагали акцију прикупљања материјалних добара за војску и становништво. Прилози су скупљани у новцу и натури. Од новца су прикљане лире и динари. Финансијске могућности становништва биле су веома ограничене, па су прилози у новцу били мали.¹³⁴ Много више се постизало у прикупљању прилога у животним намирницама. Ваља рећи да су у оба вида учествовали и најсиромашнији, макар и врло скромним прилогом, што говори о широкој подршци коју је народ пружао НОО у спровођењу ове акције. Становници бјелопољскг среза, познатог по богатству у стоци, сакупили су око 100 оваца, 20 говеди и 5.000 килограма жита¹³⁵ Као добровољни прилог сакупљан је и писаћи материјал: папир, индиго, глицерин, врпце, затим санитарски материјал: завоји, јод, вата и др. Ови прилози су сакупљани у окупираним градовима, већином активношћу НОФ-а.¹³⁶

Иницијатива за расписивање и убирање народног зајма у новцу или натури, долазила је такође од КПЈ.¹³⁷ Поступак је био сличан као и при прикупљању добровољних прилога претходно је вршена широка агитација у самаса, а онда су од куће до куће ишле специјално за то формиране радне групе, у којима је морао бити и по један члан КПЈ.¹³⁸ У наведеним документима указује се на неопходност таквога рада због опасности да се тешка економска ситуација „искористи од кулака за одређене политичке циљеве“. Народноослободилачки одбори су вршили припреме за упис зајма.

Из сачуване документације не види се да је ова форма прикупљања помоћи широко примјењивана у Црној Гори, макар у то вријеме. Исто тако се може закључити да није остварен значајнији успјех ни тамо гдје је зајам расписан, и то углавном из разлога што је становништво било економски веома исцрпљено и што је зајам уведен у вријеме прикупљања добровољних прилога, када су дате и посљедње залихе хране и новца. Иначе НОО су издавали уредне признанице или потврде на све што су до-

¹³⁴ На подручју једног општинског НОО (из документације се не види којег, што у крајњем није ни битно) у јануару 1942. сакупљено је само 4.146 лира (АИИТ, VI, 6—79/42), а на подручју Општинског НОО Чево 1.390 лира (АИИТ, VI, 2—4/42).

¹³⁵ М. Добрашиновић н. чл., стр. 182; Слободан Милошевић, *О економским приликама на ослобођеној територији Црне Горе у првој години НОР-а*, ИЗ, бр. 1/1969, стр. 46.

¹³⁶ АИИТ, 3—32 (41), Извјештај Градског бироа Подгорице од 21. XII 1941. Исто, IX, 3—3 (41).

¹³⁷ Исто, II, 1—6 (42), Директивно писмо Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак од 15. I 1942.

¹³⁸ Исто, II, 2—1—7 (42), Директивно писмо ПК КПЈ од 17. I 1942.

бијали од народа путем зајма или прилога. За потврде од зајма гарант је био Главни штаб.¹³⁹

Реквизиција као облик прикупљања материјалних добра за потребе војске и цивилног становништва уведена је зато што путем прилога и зајмова нијесу могле бити задовољене настале потребе. Она је исто тако резултат настојања народне власти да терет рата што је могуће више равномерно распореди на све категорије друштва. Управо зато су НОО приступили припремању евиденције о свим материјалним добрима на ослобођеној територији — породица, села, општина. Ради примјера, наводимо докуменат НОО села Прогоновића у цетињском срезу из 1941. године:¹⁴⁰

особа	кг. жита	кг. кром,	оваца	коза	шиљежи	крава	волова	говеди	коња и магараца
399	6.102	1.540	509	252	271	35	111/2		441/2

Овај задатак је па она сеоске НОО. Они су састављали спискове имовног стања свих домаћинстава. Њихов рад су контролисали општински НОО, а штабови партизанских јединица били су спремни да интервенишу „са партизанском војском тамо гдје се укаже потреба“¹⁴¹ Овај моменат довољно говори о популарности реквизиције, која је највише погађала управо онај слој становништва који због свог социјалног поријекла и стања није био наклон НОП-у. Управо зато су се и дешавале утаје приликом пописивања, као свјесно давање лажних података, за шта је била предвиђена казна.¹⁴² Висина казне иначе је зависила од вриједности прикривених намирница. Након претреса просторија једног трговца из Жабљака 1. децембра 1941. године, утврђено је да је прикрио један број артикала. То му је одузето, а он је

¹³⁹ Исто, VIII, 2—11 (41). — Сачувано је доста оваких признаница. Чак су штампани и формулари који су извлачени на шапирографу, а касније су их НОО само попуњавали подацима који су садржавали име даваоца и висину прилога. Признанице су пописивали одборници, а овјераване су од стране Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку (АИИТ, II, 1—6 (42), Писмо ПК КПЈ од 15. I 1942).

¹⁴⁰ Исто, VIII, 2—10 (41), Списак чељади и имовног стања села Прогоновићи. Крупна стока се прерачунавала у ситну стоку. Једно говече је вриједјело као 5 оваца. Ово би могло да буде објашњење бројева 11, 5 и 44, 5 у колони поред говеди и коња и магараца, уколико се но 0,5 односи на младунче.

¹⁴¹ Исто, IV, 3а—16 (42), Наредба бр. 2 Штаба Бањско-вучедолског НОП батаљона за 17. I 1942.

¹⁴² Исто, III, 3—14 (42) и IV, 3а—164 (42). НОО у Враћеновићима (срез дурмиторски) казнио је у јануару 1942. 4 сељака са 170 килограма меса и 50 килограма жита.

кажњен са 10.000 динара.¹⁴³ Реквизицији се приступало у вријеме када би се залихе животних намирница у магацинима НОО свеле на минимум. Као и у другим питањима економске политике НОП-а, и овдје су испреплетене компетенције и задаци НОО, војно-позадинских власти и партизанских јединица.¹⁴⁴ Општински НОО су прописивали школу на основу које се спроводила реквизиција. Она је зависила од тренутних потреба на одређеном подручју, као и могућности становништва.¹⁴⁵ Поред животних намирница, реквизирана је и друга роба, као на примјер текстил.¹⁴⁶ Реквизиција је захватила и млинове на ослобођеној територији (2% ујма, који је износио 5 килограма на 100 килограма жита).¹⁴⁷

Постојећа документација не пружа могућност да се утврде тачни подаци о висини прихода из ових извора у 1941. години. Извјесно је, међутим, да је она била значајна¹⁴⁸ Систем реквизиције усавршен је и много чешће примјењиван у наредном периоду развика НОП-а и народне власти у Црној Гори.

Конфискацијом и ратним плијеном прибављане су животне и друге намирнице које су помагале стварању материјалне базе НОП-а.

За разлику од раније изложених облика прикупљања материјалних добара за НОП, које су уведене као израз његове потребе, углавном, на бази добре воље, расположења и могућности народа, конфискација је у ствари била казнена мјера НОО, која је примјењивана према отвореним непријатељима НОП-а и трговцима и шпекулантима који су настојали да се обогате недозвољеним путем, користећи тешко економско стање народа. Ова мјера је примјењивана у крајњем случају и врло опрезно. У наредном периоду она ће се примјењивати и као средство класне борбе. Конфискованом имовином, у коју су спадала сва покретна и непокретна добра, располагали су народноослободилачки одбори.¹⁴⁹

Ратни плијен је био прилично сигуран извор не само прехранбених артикала већ и наоружања партизанских јединица. То је, истина, био најтежи облик прибирања материјалних до-

¹⁴³ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 165 Билтен бр. 6 Дурмиторског НОП одреда од 22. XII 1941.

¹⁴⁴ АИИТ, IV, 4ц—40 (42). Реквизиција почетком фебруара 1942. у Чеву извршио штаб Чевско-бјеличког НОП батаљона.

¹⁴⁵ Исто, IV, 3а—164 (42); III, 3—14 (42); VIII 1—6 (41). — Немамо податке о висини стопе реквизиције за шире подручје, али је индикативан податак да је она била 2% у Враћеновићима (дурмиторски срез) и Грахову.

¹⁴⁶ Исто, III, 3—31 (42), НОО у Грахову реквирирао је меку робу, од које је у фебруару 1942. сачињено 60 пари веша за потребе војске.

¹⁴⁷ Исто, VIII, 1—6 (41), Извјештај секретара Граховског НОО.

¹⁴⁸ Исто, VIII 1—6 (41). — Путем реквизиције НОО у Грахову прибавио је у новембру 1941. године 360 брава; на основу реквизиционе стопе од 2% на млин у Заслапу прикупио је 500 килограма брашна, а од млина у Нудолу 150 килограма брашна.

¹⁴⁹ Исто, IV, 4а—64 (42), Писмо штаба Ловћенског НОП одреда од 4. II 1942.

бара за НОП, али веома често реализован, особито у овом периоду, који се карактерише значајним и бројним побједама партизанских јединица на готово свим подручјима Црне Горе. Готово да и није било војничке акције, или било какве диверзије, која не би уродила и богатим плијеном. Но, то залази у проблем који прати чисто војничку страну народноослободилачке борбе у Црној Гори, а активности НОО тицало се само уколико су одборници директно учествовали у тим акцијама.¹⁵⁰

Овако прикупљена материјална добра магацинирана су при фондовима, НОО. Општински НОО у Грахову донио је 7. децембра 1941. године одлуку по којој се 50% свих намирница из сеоских фондова ставља на коришћење општинском фонду.¹⁵¹ Било је случајева да се у једном магацину смјесте намирнице и из неколико општина.¹⁵² Магацини су имали довољно намирница и за ванредне потребе.¹⁵³ У њима се налазило и жито набављено куповином од прикупљеног новца или пак новца који је добијен као помоћ од Централног руководства НОП-а у земљи. Са такво прикупљен новац набављана је храна из крајева ван Црне Горе. Интензивне ратне операције су ометале допрему намирница из области у којима су се оне могле купити. Тешкоћу је представљала и бројност монета које су биле у оптицају: динар, лира, албански лек и др. У Албанији, на примјер, требало је жито платити „у златном или сребреном новцу“, „јер друге не примају“.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Можда је од интереса истаћи да се заплијењена храна и опрема дијелила на следећи начин: 50% батаљону чије су јединице извеле акцију, а 50% штабу одреда. Новац, накит и друге ствари од вриједности отпремане су Штабу НОП одреда чије су га јединице заплијењиле и Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку, који су њима распалагали. (Зборник НОР, III, 2, док. бр. 10).

¹⁵¹ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 116.

¹⁵² Исто, док. бр. 127.

¹⁵³ АИИТ, IV, 3д—6 (41), Билтен бр. 4 штаба Дурмиторског НОП одреда од 6. XII 1941; В. Тодоровић, н. дј., стр. 228 — Типерски НОО прикупио је од септембра до децембра 1941. године око 5.000 килограма кукуруза, 900 килограма пшенице, 18.000 килограма кромпира, 26.000 килограма меса, 5.000 килограма вуне и око 100 килограма кајмака. Сви ови артикли су магационирани у Копиљу, Радовчу и Близни.

У вријеме када су јаке партизанске јединице пошле за Санџак, државајући се у Жабљаку, у општинском магацину било је 1.555 килограма меса.

¹⁵⁴ АИИТ, III 1—1 (42), Писмо Покрајинског комитета КПЈ од 22. I 1942. године Централном комитету КПЈ.

Као што је познато, 23. VI 1941. Мацолени је издао наредбу о обавезном жигосању југословенског новца, па је нежигосани новац губио вриједност. Тиме су погођени они који су посједовали новац а били су ван домаћаја окупатора. Уколико би се нежигосани новац наша у оптицају, одузимао је на лицу мјеста, уз казну до 15.000 лира и 6 мјесеци затвора. На тај начин је вриједност динарских новчаница којима је располагао НОП озбиљно доведена у питање. Монетарном реформом италијански окупатор је настојао да што више изолује Црну Гору од осталих југословенских подручја и да је економски веже за Италију.

У Далмацији су италијанске банке мијењале једну лиру за 2,6 динара (АХРПХ — ЦК КПХ, 1941, VIII, 3/8).

Набавка жита из Албаније, Санцака, Херцеговине и других житородних крајева земље, за потребе становништва и војске у Црној Гори, биће интензивнија, плански и организовано вођена за читаво вријеме зиме 1941. и порољећа 1942. године, када су то дозвољавале ратне прилике.

Магацинираном храном интервенисало се у најкритичније вријеме и на најугроженијим подручјима. Тако су ублажаване тешкоће НОП-а које су пријетиле кризном ситуацијом. Вршена је расподјела, са циљем „да нико не гладује док његов сусјед још има“ и „да не умре од глади“.

У склопу дугорочног вођења политике прехране војске и становништва, НОО су предузимали мјере да се што боље обави јесења сјетва. С тим у вези наметао се и проблем набавке сјеме-на, што су НОО, у појединим регионима, рјешавали замјеном обичног жита за сјеме. Ова активност није на вријеме организована, јер су житородна подручја ослобођена касно да би се на њима могла обавити јесења сјетва. Зато су и резултати били скромни.

Другу битну компоненту економске политике НОО представљала је организација тржишта. На овом примјеру се најбоље огледа она стваралачка активност НОО у организацији привредног живота на ослобођеној територији. НОО су се нашли пред задатком: прво, да ограниче промет са окупираном територијом, који се на одређеним подручјима сводио на бојкот тржишта у окупираним градовима; друго, да оживе промет на ослобођеној територији, што је подразумијевало увођење новог начина плаћања производа, пошто није било јединствене монете, а оне које су биле у оптицају уливале су несигурност тржишта затим да врше сталну контролу цијена, чиме би се спријечио шверц на ослобођеној територији. То је била и потреба народноослободилачког покрета у Црној Гори и могућност да народна власт афирмише нову садржину коју доноси и нове облике које примјењује прилагођавајући се ратној ситуацији.

У настојању да му се отежа економски и политички положај на територији коју држи, забрањена је продаја било каквих артикала окупатору. Забрањено је одношење хране и оним „људима који су са села пошли у град, иако нијесу много познати као петоколониши. Из њихових домова, иако имају, требало би им онемогућити одношење хране кад неће да живе на селу већ у „завјетрини“.¹⁵⁵ Ово је питање било актуелно и на подручјима која су се налазила непосредно у близини окупиране територије. Народнаослободилачки одбори су ово питање рјешавали у заједници са партизанским јединицама. Колико је оно озбиљно схваћено и како је рјешавано види се и по томе што су биле

¹⁵⁵ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 203.

предвиђене врло строге казне за све прекршиоце, који су се сматрали „као непријатељи народа и слуге окупатора“.¹⁵⁶

Економска питања о којима је било ријечи у досадашњем излагању ублажавана су конкретним акцијама НОО на организовању локалних пазаришта на којима се вршила размјена материјалних добара. Први напори НОО у овом смислу били су помогнути непосредном акцијом организација КПЈ на терену. Тако биро партијске ћелије у Ријечи Црнојевића предлаже у децембру 1941. године да се „назначи и одреди пазар, мјесто и вријеме гдје би народ размјењивао продукте или их продавао уз одређене цијене“.¹⁵⁷ Како је мрежа НОО све више јачала, а они се организационо учвршћивали, тако је и ово питање организације привредног живота на ослобођеној територији прелазило у њихову надлежност. НОО у срезовима Подгорица, Никшић и Шавник организовали су бројна пазаришта. Но, до оснивања праве мреже пазаришта у Црној Гори долази у другој половини фебруара и у марту 1942. године. Тако је оживио промет материјалних добара унутар општине, па и између двије и више општина. Једна општина је имала вишкове појединих артикала, у којима је друга оскудијевала. И обратно.¹⁵⁸ НОО су одређивали цијене производима и њихов однос при размјени. Тако је у Грахову утврђен однос млијека и жита: за један литар млијека одређена је противвриједност од 3 килограма жита. Жито је иначе било у већини случајева основа за одређивање вриједности свих осталих артикала.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Исто, III, 1, док. бр. 75. — Средином фебруара 1942. Тито је писао Оперативном штабу за Херцеговину: „Спречавати сваки довоз намирница у варош. Ако се неко оријентише о ваша наређења, онда му треба те ствари онузети, али то начелно плаћати“, (Подвукао З. Ј.), (Јоси Бро Тито, Стварање и развој југословенске армије, Београд 1949, стр. 117).

¹⁵⁷ АИИТ, IV 4а—4 (42).

¹⁵⁸ Ради примјера наводимо Цетиње. Становници Цеклина су рибарили по Скадарском језеру и обезбјеђивали рибу за продају; они у Катунској нахији имали су вишкове кромпира. Исто тако општине са богатом шумом имале су вишкове дрва. Све је то требало мијељати једно друго, а поготово за живо (АИИТ, VII, 3—11 (42), Дневник анонимног члана ОК КПЈ Цетиње од 20. XI 1941). НОО у Жупи Пиви мијењао је кожу за со у Гацком. (Зборник НООР, III, 1, док. 130).

¹⁵⁹ Зборник НООР, III, 1, док. бр. 126, Извјештај Општинског НОО Грахово од 10. XII 1941.

Цјеновник артикала на подручју Цетиња био је следећи:

- 1 килограм кукуруза — 4 дин.
- 1 килограм пасуља — 12—14 дин.
- 1 килограм суве шљиве — 2228 дин.
- 1 килограм мермеладе — 60 дин.
- 1 килограм меда — 30 дин.
- 1 килограм паште — 17 дин.
- 1 кутија сардине — 16 дин.
- 1 килограм сапуна — 20 дин.
- 1 килограм ориза — 17 (АИИТ, VII, 2—6 (41)).

На сједници Среског НОО Шавник од 2. XII 1941. одређена је цијена месу — 25—30 динара по килограму (Зборник НООР, III, 1, док. бр. 130).

НОО су организовали контролу цијена пијацама и уопште на слободној територији. Предвиђене су оштре казне за све оне који не би поштовали утврђене цијене. Одлуком од 2. децембра 1941. године Срески НОО Шавник је „упозорио трговце на усмјерене цијене, у противном ће бити кажњени новчано, којом приликом ће се узети у обзир, поред висине цијене, и имовно стање дотичног трговца“.¹⁶⁰ Предузимане су енергичне мјере за сузбијање шпекулације. У Жабљаку су децембра 1941. године кажњена два трговца, уз јавну објаву да ће се „сузбити у коријену сваки покушај шпекулације, јер је шпекулација управљена на штету широких народних слојева“. И овај задатак су органи народне власти рјешавали уз помоћ војних јединица.¹⁶¹

Организација цјелокупног привредног живота на ослобођеној територији подразумејвала је и организацију радионица. Како Црна Гора није имала значајних индустријских предузећа, која би се евентуално могла користити за потребе НОП-а, какав је случај био у другим крајевима земље, народна власт је настојала да оснује већи број малих радионица: млинова, пекара, радионица за оправку пољопривредног алата, за прање веша, плетење чарапа, кројачке, обућарске и др. У Жабљаку је била мала радионица за оправку оружја, која је радила без икакве надокнаде.¹⁶² Припрема за отварање сличних радионица било је и у Колашину.¹⁶³ У недостатку и оваквих импровизираних радионица, НОО су подстицали иницијативе појединаца. Тако су, у организацији НОО у Зети код Подгорице, за 20 дана септембра 1941. сељаци испекли код својих кућа 450 хљебова.¹⁶⁴ У свим овим радионицама били су махом ангажовани омладинци и жене. Иако је рад у овим радионицама био организован врло примитивно, ипак су њиме задовољаване неопходне потребе бораца и становништва.

Органи народне власти приступили су оснивању установа за потребе становништва, што значи да су НОО развијени и (условно названу) комуналну дјелатност. Наредбом НОО општине бањанске од 10. јануара 1942. године на Велимљу су основане на-

¹⁶⁰ Зборник НОР, 1, док. бр. 130.

¹⁶¹ Исто, док. бр. 165 — Борба против шпекулације. — У Наредби штаба Граховског НОП батаљона од 24. XI 1941. године каже се: „Сви они који се ухвате да самовласно присвајају приватну или заједничку имовину или ону од непријатеља заплијењену биће кажњени и стријељањем“ (Исто, док. бр. 75).

¹⁶² Зборник НОР, III, 1, док. бр. 130.

¹⁶³ АИИТ, IV, 86—15 (42), Писмо Команде мјеста Колашин 25. I 1942. НОО у Колашину.

Ради упоређења наводимо да је у Дрвару радила радионица за оправку оружја и производњу ручних бомби и нагазних мина. (Косто Зрилић, *Организација и рад за оправку пјешадијског оружја и производњу ручних бомби и нагазних мина у Дрвару за вријеме устанка 1941.* (Саопштење поднесено на научном скупу у Дрвару).

¹⁶⁴ В. Тодоровић, н. дј., стр. 224.

бављачка задруга и народна амбуланта.¹⁶⁵ Сачувани подаци, међутим, не пружају довољно могућности да се опширније изложи овај сектор рада НОО и да се објективно оцијени његов значај у сређивању животних прилика на ослобођеној територији. По свој прилици су, бар у овом времену, биле у питању институције које су организоване по потреби, повремено, да би се исто тако расформирале чим би потреба за њима престала.

Санитетску службу и уопште цјелокупни здравствени рад на ослобођеној територији заједнички су организовали и водили НОО и штабови војних јединица и војнопозадински органи власти. Искуства из тринаестојулског устанка учила су да се овим питањима мора прићи плански и организовано, јер је од њиховог рјешавања у многome зависила стабилност слободне територије и спремност партизанских јединица. Ова дјелатност достиже висок степен развијености управо у овом периоду. Црна Гора је, да поновимо, јединствено и пространо слободно подручје, па је тим лакше било организовати здравствени живот, који има типичне карактеристике позадинског рада. Рад се одвија у два основна смјера: војном и цивилном. Циљ им је, међутим, био исти: брига о здрављу прво рањених, болесних и изнемоглих партизана, а затим и цјелокупног цивилног становништва.

Болнице су биле основне медицинске установе које су рјешавале и сталне потребе војске и тренутне потребе становништва ослобођене територије гдје су биле лоциране.¹⁶⁶ Оснивали су их, већином, штабови већих војних јединица, као и народно-ослободилачки одбори. НОО општине граховске основао је у децембру 1941. године болницу за потребе војних лица и цивилног становништва. По типу су биле евакуационе, прихватне, амбулантне и главне, што је зависило од карактера рада у њима, смјештаја и капацитета и, коначно, локације. Смјештене су већином у јавним зградама, школама или приватним кућама. Капацитет им је био од 20 до 100 кревета. У њима је радио намање по један љекар. Иначе, у медицинском кадру се веома оскудијевало. Било је случајева да су у овим болницама, радили и љекари — италијански заробљеници. Свака болница је имала свога економа, који је, по правилу, био одборник, а старао се о уредној евиденцији цјелокупне робе која је долазила или одлазила из болнице. НОО су обезбјеђивали и стражу болнице, чији је задатак био да обављају техничке послове, пријаве и одјаве болесника и цивилних лица, да чувају зграду, да припремају огријев и разное га по одјелењима, да чисте снијег око болнице и да извршавају

¹⁶⁵ Зборник НОР, III, 4, док. бр. 188; Г. Килибарда, н. дј., стр. 99.

¹⁶⁶ Партизанске болнице у Црној Гори детаљно је обрадио Павле Милошевић у чланку *Организација и развој партизанске здравствене службе у Црној Гори 1941 — 1942. године*, ИЗ, бр. 4/1969, стр. 521 — 552. Ми ћемо о томе говорити колико то захтијева рад ове врсте.

наређења управе болнице.¹⁶⁷ Задатак болница био је да лијече рањене и његују болесне партизане. Оне су, међутим, дале значајан удио и у организовању цјелокупног здравственог живота на ослобођеној територији. Утолико више што је мрежа болница била веома развијена.

Прва партизанска болница основана је у новембру 1941. године у Радовчу код Подгорице. Имала је само 20 кревета.¹⁶⁸ На подручју Зетског НОП одреда била је још једна болница — у Крусима. На подручју НОП одреда „Бијели Павле“ биле су 3 болнице: у Острогу, Мартинићима и Загарчу, основане у јесен 1941. г. Војно-политичке прилике на подручју Ловћенског НОП одреда нијесу омогућавале оснивање војне болнице у 1941. години, па је то урађено средином фебруара 1942. године, када је основана једина болница на овом подручју — у Релезима. Почетком 1942. године основане су и болнице у Ријечанима, Грахову и Дубочанима, Пресиједи и Шипачном, чиме је подручје Никшићког НОП одреда добро покривено мрежом болница. Ово је било условљено сталним борбама у сусједној Херцеговини и западној Баки, премда је Орјенски НОП батаљон имао своју болницу у Брезовом Долу, још од децембра 1941. године.¹⁶⁹ Ова је посљедња била најбоље опремљена медицинским инструментима, љековима и другим неопходним материјалом, који је обезбјеђиван активношћу одбора НОФ-а у западној Боки. У Колашину и Беранама постојале су устаничке болнице још у јулу 1941. године, али је њихов рад био прекинут, да би био обновљен у јесен 1941. године, када су формиране војне болнице у Влаховићима и Драговића Пољу. Након евакуације Колашина у јануару 1942. године остала је са комплетном опремом италијанска болница, кој је била у надлежност народноослободилачког одбора.¹⁷⁰ У Жабљаку се, међутим, налазила највећа партизанска болница за прилично дуго времена. Непосредно последије битке на Пљевљима 1. децембра 1941. године, у њој је било смјештено 230 рањеника. Примала је и рањенике из Србије, Херцеговине и Санцака. Због тога као и због чињенице да је у њој једно вријеме радила специјална санитарска екипа Врховног штаба и да је територија дурмиторског среза дуго била једно од најзначајнијих партизанских упоришта у Црној Гори и као таква сједиште централних органа НОП-а, ова болница ће с прољећа 1942. године добити карактер централне бол-

¹⁶⁷ АИИТ, IV, 5а—19 (42) Упутство штаба Дурмиторског НОП одреда од 31. I 1942.

¹⁶⁸ Зборник НОР, III, 1, док. бр. 41; П. Милошевић, н. дј., стр. 530.

¹⁶⁹ АИИТ, VIII, 1—6 (41), Извјештај Граховског НОО; Исто, VIII 1а—91, МГ; П. Милошевић, н. дј., стр. 532—537; Ватрић Јовановић, н. дј., стр. 776.

¹⁷⁰ Зборник НОР, III, 4, док. бр. 23, Извештај Црногорско-санџачког одреда од 15. I 1942; Стојка Дрекаловић, *Партизанска болница у Жабљаку, Устанак народа Југославије 1941*, књ. V, стр. 826. .

нице.¹⁷¹ На територији Дурмиторског НОО одреда биле су још двије болнице — у Шавнику и Горанском.¹⁷² На подручју бивших срезова Пљевља и Б. Поље крајем 1941. године постоје по двије болнице — у Вашкову и Маочу, односно у Лековини и Павином Пољу.¹⁷³

Слободна територија Црне Горе била је, дакле, била прекривена мрежом од 22 болнице. Колико су оне значиле преимућство за војску и становништво на ослобођеној територији и са владавању многих тешкоћа здравствене заштите толико су биле и велико оптерећење са становишта обезбјеђења материјалним и другим добрима. Ако је њихово стручно функционисање било претежна брига војних власти, њихово материјално обезбјеђење био је задатак НОО: храна за болеснике и санитетски материјал за рад болница. Општински НОО у Грахову упутио је свим сеоским НОО распис да организују „специјалну акцију по селима за добровољни прилоге у храни, материјалу, одјећи, постељама, ћебадима и другим потребама за болницу“. Истим расписом је од сеоских НОО тражено да прикупљају „добровољне прилоге у новцу код богатијих општинара за санитетски материјал“.¹⁷⁴ Веома важно питање огријева у болницама падало је на терет НОО.¹⁷⁵ Из оскудне документације о снабдијевању партизанских болница прехранбеним производима може се закључити да је оно прилично успјешно организовано и да болнице, односно рањеници и болесници, нијесу осјећали кризну ситуацију прехране становништва у Црној Гори.¹⁷⁶ Много више проблема задавало је прибављање медицинског материјала. По правилу болнице су биле веома сиромашно опремљене, а са мањим изузецима, све су оскудијевале у санитетском материјалу. Санитетски, материјал набављан је, углавном, на окупираној територији. Тај задатак је био повјерен одборима НОО-а. Тако је партизанска болница у Радовчу снабдијевана из окупиране Подгорице, према „списку свих потребних болесничких ствари“.¹⁷⁷ Добар дио активности од-

171 О партизанској болници у АЖбљаку 1941—1942. опширно пише Јован Р. Бојовић у истоименом чланку, ИЗ, бр. 3/1961, стр. 443—474.

172 АИИТ, VIII, 1 дј. — 2 МГ. Болнице на овом подручју обрадио је др Митар Пилетић у чланку *Партизанске болнице на подручју Дурмитора*, ВИГ, бр. 6/1961, стр. 21—61.

173 ЗБорник НОР, III, 2, док. бр. 7.; Исто, 1, 16, док. бр. 17.; П. Милошевић, н. дј., стр. 543.

174 Исто, III, 1, док. бр. 126.

175 Исто. У цитираном распису Општинског НОО Грахово од 10. XII 1941. наложено је сеоским НОО да дају по 20 твара грла за болницу.

176 АИИТ, IV, 2ц—5 (42); VI, 6—28 (42); VI, 3д—7 (41); Зборник НОР, III, 2, док. бр. 7. — Само у једној сабирној акцији у Шаранцима (срез дурмиторски) прикупљено је око 600 килограма животних намирница за болеснике (АИИТ, VI, 6—28 (42)) — Списак прилагача из Шаранаца (без датума). Из магацина НОО у Жабљаку болница је само у једном наврату добила преко 2.000 килограма разних животних намирница (АИИТ, VI, 3—1 (42)) Извјештај НОО Жабљак од 30. I 1942).

177 Исто, VIII, 1а—71 и IV, 2а—30 (41).

бора НОФ-а у свим окупираним градовима исцрпљивао се на овим пословима. Нарочито добре резултате су остварили одбори НОФ-а у западној Боки и Цетињу.¹⁷⁸ Снабдијевање болнице санитарским материјалом још боље ће бити организовано послјије Острошке скупштине родољуба Црне Горе и Боке од фебруара 1942. године, када су НОО у Црној Гори достигли највиши степен своје организованости.

Стручни кадар за болнице и друге потребе здравственог живота на ослобођеној територији обезбјеђиван је преко санитарских курсева и течајева. Овом дјелатношћу су се бавиле и саме болнице (какав је случај био са оном у Жабљаку), премда је то била основна дјелатност војних јединица, нарочито послјије увођења сталне санитарске службе у њима с јесени 1941. године.¹⁷⁹ Перманентан рад курсева, који је почео у августу 1941. године, у ствари представља наставак овога рада из предустанничког периода. Истина, курсеви су организовани много боље и на цијелој слободној територији. И народноослободилачки одбори су били организатори санитарских течајева на ослобођеној територији, иако у мањем обиму.¹⁸⁰

На полуослобођеној и неослобођеној територији у новембру и децембру 1941. године почињу рад болнички курсеви, углавном за жене, чији су иницијатори били организације КПЈ, а непосредни организатори одбори НОФ-а. Значајнији резултати су остварени у Подгорици и на подручју старе Црне Горе.¹⁸¹

Предавачи на свим овим курсевима били су углавном љекари или медицински техничари и студенти медицине. Преко санитарских и болничких курсева у 1941. години оспособило се више стотина лица, махом жена и дјевојака, које су касније радиле у болницама, на фронту или у саставу хигијенских комисија НОО.¹⁸² Шири рад НОО на рјешавању здравствених питања на ослобођеној територији одвијао се преко хигијенских секција које су биле елементарне организационе структуре НОО.¹⁸³ Преко њих су НОО прво позвали на сарадњу све љекаре и санитарско особље, а затим су их укључили у рад. Санитарне комисије, које су НОО формирали од љекара и студената медицине, обилазиле су села, прегледале народ и давале инструкције о елементарној хигијени и уопште здравственој култури као услову, до-

¹⁷⁸ Др Д. Живковић, н. дј., стр. 149 — 150. Др Димо Вујовић, *Године ратне*, Београд 1968, стр. 80.

¹⁷⁹ АИИТ, V, 2—11 (41), и IV, 3а—66 (41) и Зборник НОР, III, 1, док. бр. 19. Упутство Главног штаба НОП одреда за Црну Гору, Боку и Санџак од октобра 1941.

¹⁸⁰ АИИТ, VIII, 1—6 (41), Извјештај секретара НОО Грахово од 2. XII 1941.

¹⁸¹ Исто, III, 3—36 (41); Зборник НОР, III, 1, док. бр. 136.

¹⁸² П. Милошевић, н. дј., стр. 527—528.

¹⁸³ АИИТ, VIII, 1—6 (41).

брога здравља.¹⁸⁴ То је била значајна, помоћ, с обзиром на околност да у условима глади, која је тих дана владала у Црној Гори. „свака болест лако и брзо долази“, како се то каже у писму штаба Граховског НОП батаљона од 21. јануара 1942. године.¹⁸⁵ Тако је сузбијана шуга, локализован пјегава тифус итд.¹⁸⁶ У цјелини узевши, организација здравствене заштите имала је за циљ да подстакне хуманизам кроз посебну бригу о рањеним и болесним. Зато су НОО добијали признање од народа и у тренуцима и на подручјима када се и гдје због разних разлога губило повјерење у НОО.

Културно-просвјетни рад био је онај сектор рада органа народне власти који је садржавао битне елементе политике изградњавања човјека новог типа и нових моралних вриједности. У раду се полазило од познате Лењинове поставке: „У нашој совјетској земљи свака се куварница мора оспособити да управља државом“.¹⁸⁷ Другим ријечима, ишло се на широком фронту ка културном препороду народа.¹⁸⁸ Управо тих дана „Омладински покрет“ је писао да „народноослободилачка борба носи у себи и борбу за културу која већ данас почиње, а свој пуни замах добиће кад борба за слободу буде завршена. Књига нам помаже да освојимо слободу, слобода ће нам омогућити да освојимо књигу. . . С тога књига и културни рад морају бити нераздвојни пратилац наше борбе за слободу“.¹⁸⁹ Озбиљну сметњу таквој оријентацији представљао је ниво културног развитка народа у предратном периоду, који се карактерише високим степеном неписмености и јаким утицајем религије и сувјевјерја. „Стгенути народни дух“, писао је „Омладински покрет“ у броју од 1. фебруара 1942. године, „не дозволити му да преко књиге упозна истину о животу своје и других народа, спутати штампу да се преко ње не може писати о народним потребама и невољама, угушити тежњу народа Југославије да развије националне културе — све су то била средства којима се одржавао систем економског и националног угњетавања“.¹⁹⁰ Такав културни ниво народа представљао је озбиљну опасност да окупатор преко културног угњетавања одвоји народ од борбе, да однороди његову омладину. У окупираним градови-

184 АРПЈ, Фонд ЦК КПЈ, бр. 1198/Х 2—36 (42), Извештај Симе Милошевића; П. Крстајић, н. дј., стр. 88

185 АИИТ, IV, 3ц—6 (42).

186 Исто, VII, 1—6 (41) и VI, 1—52 (42).

187 АВИИ, К-1958, ф. 19, док. бр. 15. — Ову Лењинову мисао налазимо у тексту Граховског централног културног одбора у ослобођеном Грахову од 15. II 1942.

188 То је била општа оријентација КПЈ. О стању у Србији тих дана имамо запис ужичке „Борбе“ од 28. X 1941: „На читавој слободној територији Србије кључа нови народни живот. Свет је жељан слободних манифестација, митинга, културних приредаба, села, конференција итд. Ни једна сала коју су прошли режими градили не може да прими ни половину оних који дођу да учествују и уживају у приредбама“.

189 Омладински покрет, бр. 1/1. II 1942.

190 Исто.

ма су окупаторске власти отвориле школе у којима је настава била подређена управо таквој политици, а у Боки Которској је чак за службени уведен италијански језик.¹⁹¹

С друге стране, нови садржај и нову културу требало је супроставити старој култури и, нарочито, култури коју је проповиједао фашизам.¹⁹²

Као и у многим другим питањима организације живота на ослобођеној територији, Партија је била иницијатор масовног културно-просвјетног рада у циљу подизања идејне, политичке, антифашистичке и револуционарне свијести народа, што је истовремено значило реализацију њене политике под девизом — култура народу.¹⁹³ Културно-просвјетни рад на ослобођеној територији у Црној Гори одвијао се у организацији војних јединица и народноослободилачких одбора, односно њихових одговарајућих секција. Значајну помоћ у томе пружале су и масовне организације, у првом реду омладина и АФЖ.

Партизанске јединице као дио народа организоване су тако да би могле што боље спроводити усвојену културно-просвјетну политику. Један од битних задатака политичких комесара био је културно-забавни живот у јединици и културно-просвјетни рад. У једном документу с почетка 1942. године с тим у вези се каже: „Главна оружје политичких комесара је ријечи и књига... Политички комесар се стара о културном стању одреда, он мора водити рачуна да сви борци науче читати и писати. За ту сврху треба одредити другове у одреду који ће о свему водити рачуна. Ови учитељи треба да користе сваку могућност да просвјетљују своје другове. За набавку потребних средстава за школовање треба политички комесари да се повежу са народним одборима, да од њих траже помоћ“.¹⁹⁴ У извршавању овога задатка политички комесари су се у војним јединицама ослањали на партијске ћелије, које су се старале о уздизању политичког и културног образовања бораца.¹⁹⁵ У партизанским јединицама на нивоу чета постојали су културни одбори, чији је рад био уско повезан са политичким радом.¹⁹⁶ У упутству за рад културних одбора су означени облици културно-просвјетног рада: читање вијести са објашњењем и одломака из књижевних дјела, зидне новине, пјевачки хор са пјесмама, рецитативни хор са 4—5 гласова, скечеви

¹⁹¹ Глас Црногорца бр. 2/25. V 1941.; Јован Р. Бојовић, *Школе на окупираној територији Црне Горе 1941. — 1944. године*, ИЗ, бр. 1/1964, стр. 69 — 101.; Др Д. Живковић, н. дј.

¹⁹² У већ наведеном броју 1/1942. Омладинског покрета цитирају се ријечи Гебелса: „Кад чујем ријеч култура, хватам се за револвер!“

¹⁹³ АИИТ, III, 3—43 (42), Извјештај МК КПЈ Грахово.

¹⁹⁴ Исто, VII, 3—5 (42). Задаци политичких комесара.

¹⁹⁵ Зборник НОР, IX, 1, стр. 274.

¹⁹⁶ „Четни културни одбори су мале групе“, каже се у Упутству за рад културних одбора из 1941. године, „но треба да буду и покретљиве, живахне, треба брзо да се сналазе и одговарају тренутним приликама и потребама (АИИТ, IX, 2—25 (41)).

и комади у извођењу позоришних група од 4—5 чланова и др.¹⁹⁷ Јачањем војних јединица културно-просвјетни рад добија бога-тији садржај и организованији облик. Веће војне јединице су обавезно имале културне екипе које су припремале „све културне приредбе, забаве, сијела, манифестације“.¹⁹⁸

Културно-просвјетни рад у организацији војних јединица био је координиран са радом НОО.¹⁹⁹

Велика важност придавана је просвјети као основном фактору културе народа. С тим у вези се као први задатак наметала ликвидација неписмености. Стварање великог подручја слободне територије, која је нарочито у дурмиторском срезу била и веома стабилна и безбједна, омогућило је отварање првих школа и аналфабетских течајева као основних облика просвјетнога рада. Прве школе на ослобођеној територији отворене су у цетињском срезу, односно у Добрском Селу, крајем 1941. године.²⁰⁰ На савјетовању среског партијског руководства у Жабљаку, првих дана новембра 1941. године, један од закључака био је да отворе основне школе,²⁰¹ Органи народне власти су обавили неопходне припреме за отварање школа: попаљене зграде су оправљене или су поједине приватне куће оспособљене за учионице, пронађен је и наставни кадар; тамо гдје није било довољно учитеља ангажовани су средњошколци или писменији ђаци. Средином јануара 1942. године већи број школа у дурмиторском срезу почео је. Оне су га, међутим, већ у фебруару прекинуле, из више разлога: недостатак учбеника и учила, отежани услови рада зими и опасност од близине фронта.²⁰² Овај трећи моменат је, иначе, условљавао и друге облике културно-просвјетног рада.

Управо зато су аналфабетски течајеви били најприкладнији, али и најпростији облик рада. Њих су организовали органи народне власти, одбори антифашистичких организација, у првом реду одбори Црногорске народне омладине и, војне јединице.²⁰³ У организацији сеоских и општинских НОО, а уз значајну помоћ омладине, у свим срезовима ослобођене територије постојали су и радили аналфабетски течајеви.²⁰⁴ Највећи број њих основан је на подручју дурмиторског среза. На њима је описмењен један број неписмених, већином жена.²⁰⁵ Аналфабетски течајеви у вој-

¹⁹⁷ АИИТ, IX, 2—25 (41).

¹⁹⁸ Зборник НОР, II, 1, стр. 134—1137. Статут пролетерских народно-ослободилачких ударних бригада.

¹⁹⁹ АИИТ, IX, 2—25 (41).

²⁰⁰ Исто, V, 3—52 (41), Извјештај штаба НОП батаљона „Царев Лаз“ од 22. XII 1941.

²⁰¹ П. Крстајић, н. дј., стр. 68.

²⁰² Исто.

²⁰³ Слободан Милошевић, *Основно образовање на ослобођеној територији са центром у Фочи прве половине 1942*, Историјски гласник бр. 1—2/1965, стр. 143 — 152.

²⁰⁴ Батрић Јовановић, н. дј., стр. 762.

²⁰⁵ П. Крстајић, н. дј., стр. 96.

сци били су обавезни за све неписмене борце млађе од 40 година.²⁰⁶ Културно-просвјетни рад на ослобођеној територији одвијао се и кроз друге облике, који су, да поновимо, увијек били прилагођени ратним приликама и који су одговарали условима народне револуције.

Културни одбори, или секције, који су постојали као органи НОО, били су основни носиоци свих облика просвјетно-културног рада на ослобођеној територији. Ти облици често нијесу били довољно разграничени, па се кумулативно и третирају у оскудној архивској документацији. Централни културни одбор као орган Општинског НОО основан је у Грахову одмах након ослобођења. У селима ове општине радили су сеоски културни одбори. Према извјештају секретара НОО Грахово од 2. децембра 1941. године, ови одбори су организовали центре за обавјештења, који су радили у свим сеоским домовима културе и читаоницама.²⁰⁷

Почетком 1942. године радиле су двије читаонице на ослобођеној територији даниловградског среза — у Повији и Дреновштици, а вршене су припреме да се отворе и у Богмиловићима и Богетићима.²⁰⁸

У Жабљаку је радила среска позоришна екипа која је припремала пригодне програме и са њима наступала у свим општинама среза дурмиторског. Давала је програме и за рањенике у Жабљаку, који су, опет, уз помоћ органа народне власти, и сами се бавили неким облицима културно-просвјетног рада. Среска позоришна екипа у Жабљаку била је састављена претежно од школске омладине, па је могла да припреми и квалитетније програме.²⁰⁹

Сви ти програми разних културно-умјетничких екипа или позоришних група имали су више културно-забавни и пропагандно-политички карактер; умјетничка вриједност била је подређена пропагандном тренутку.

Прослава годишњице октобарске револуције организована је у свим подручјима ослобођене територије. Том приликом су, после политичких зборова, извођени културно-забавни програми. Забавни дио програма био је компонован од борбених пјесама, народних кола, шаљивих скечева и др.²¹⁰ Масовна прослава са културним програмом организована је у школским зградама општинских центара среза даниловградског. Приредбе са одговарајућим културним програмом организоване су и поводом до-

²⁰⁶ С. Милошевић, *Основно образовање*, стр. 145.

²⁰⁷ АИИТ. VIII, 1—6 (41).

²⁰⁸ Исто, X—4 (42), Извјештај анонимног аутора од 1. II 1942.

²⁰⁹ Исто, VIII, 1а—6 (41); П. Крстајић, н. дј., стр. 96,

²¹⁰ Исто, IV, 3а — 12 (41). Наредба бр. 2 штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку поводом прославе 7. новембра 1941; З. Лакић, *Прославе октобарске револуције у Црној Гори*, ВИГ, бр. 3/1967, стр. 47 — 55.

чека Нове (1942) године.²¹¹ Послије политичког дијела програма прославе 7. новембра 1941. године у Жабљаку је позоришна група извела и једну сцену из „Горског вијенца“.²¹²

Партизанска штампа која је тих дана излазила на ослобођеној територији Црне Горе, радио-вијести у издању НОО, војних јединица или партијских организација и зидне новине — богатели су садржај просвјетно-културног рада. Посебно истичемо функцију штампе иако је она била малобројна, како по насловима, тако и по тиражу. Излазили су, наиме, само „Народна борба“ — орган Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак — од 15. септембра 1941. године, „Саопштења“ Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 26. октобра 1941. године, „Омладински покрет“ — лист Црногорске народне омладине од 15. децембра 1941. године, три локална листа: „Слобода“ у Беранама, — „Народна зора“ у Бањанима и „Партизан“ у прољеће 1942. године, у околини Херцег-Новог. Према најновијим истраживањима, извјесно је да је излазио лист „Вијести“ на подручју Мјесног комитета КПЈ Бар, у његовој организацији. Излазио је у вријеме тринаестојулског устанка.²¹³ Партизанска штампа је имала како политичку тако и културну функцију. У њој

²¹¹ Ђ. Калезић, н. дј., стр. 239.

²¹² П. Крстајић, н. дј., стр. 96.

²¹³ Споменица барске гимназије 1971 — Данило Лекић. *Прилог проучавању тринаестојулског устанка у бившем срезу барском*, стр. 269 — 272.

„Народна борба“ „Саопштења“ и „Омладински покрет“ објављени су у Зборнику грађе, за историју радничког покрета Црне Горе, издање Историјске комисије ЦК КП Црне Горе: прва два у књ. II, Титоград 1959, а трећи у књ. III, Титоград 1960. „Народна борба“ је излазила са прекидима до 5. VI 1944 — укупно 18 бројева: „Саопштења“ су излазила до 11. V 1942 — укупно 11 бројева. „Слобода“ је изашла такође у 11 бројева, али је сачуван само бр. 2 који је објављен у књ. II Зборника грађе. Комплети „Омладинског покрета“ објављени су у књ. III закључно са 29. XII 1944, када је Црна Гора била ослобођена.

Опширније о партизанској штампи у Црној Гори пишу: др Димо Вујовић (*Партизанска штампа и остала средства информисања у Црној гори у првој години ослободилачког рата*, ИЗ, бр. 1 — 2 (1971, стр. 155 — 175), др Нико С. Маргиновић (*Партизанска штампа у Црној Гори 1941 — 1945*, ИЗ, бр. 1/1959, стр. 309 — 315), мр Миомир Дашић (*Штампа и друга гласила НОП-а у Горњем Полимљу 1941 — 1944. године*, Токви, свеска 1, бр. 2 — 3 за 1971, стр. 54—51).

сријећемо и прве партизанске пјесме које су пјеване у Црној Гори: „Пјесму герилаца“ и „Пјесму црногорских партизана“.²¹⁴

Партизанска штампа врши културну функцију и тиме што говори о култури, о односу разних друштвених структура према њој, о садржају нове културе и потреби борбе за њу. У њој су се могле наћи и сугестије како организовати културни живот и који облици рада пружају најбржи и најсигурнији резултат, што је добро дошло НОО, тим прије што није било упутстава за рад на овом сектору, па је свако и свачије искуство могло добро послужити свима и свугдје. У свом првом броју из 1942. године „Омладински покрет“ пише: „У сједиштима партизанских одреда и чета треба основати зидне новине, преко којих ће се претресати занимљива и актуелна питања, вршити критика и самокритика, подизати партизански морал, учвршћивати партизанска будност и дисциплина; треба приређивати предавања и дискусије, за њих ангажовати све способне и почетне родољубе; треба спремати мале позоришне комаде и рецитације, па са спремљеним програмом обићи и сусједна села; треба спремити пјевачке и рецитативне хорове, па учити родољубиве и антифашистичке пјесме, с којима ићи у борбе и акције, испуњавати сијела и конференције, одавати почаст и завјет палим друговима. Ми морамо учинити све да надомјестимо школе, па стога, гдје год је могуће, треба осни-

²¹⁴ „Народна борба бр. 1/15. IX 1941. и бр. 2/1. X 1941. „Пјесма герилаца“ пјевана је на мелодију „Црвен је исток и запад“, а ово су њени стихови:

Ми герилци синови смо
Народа потлаченог.
Стојимо с пушком у руци
Чврсто друг уз друга свог.
Бије нас киша и зима,
Мучи нас жеђ и глад —
Ми нови живот желимо:
Слободу, једнакост, рад.

Кроз планине и кроз кланце,
У борби неравној тој,
Сломићемо ропству ланце,
Ослободит народ свој
Напред, другови, у борбу,
Задњи је дошао час!
Смрвимо мрачни фашизам,
Цио је народ уз нас!

„Пјесма црногорских партизана“ пјевана је на мелодију „Ланци нам се кују клети“.

Ево њених стихова:

На Москву је Хитлер крено
Ал је тамо нашо гроб,
И ни један народ Више
Неће њему бити роб,
СССР је сад у рату
Побједе му брз је ход
Од фашизма крвавога,
Ослобађа људски род.
Од Норвешке па до Грчке
Гњев је рају диго сву
Свуд се бојни поклич ори
Стаљин зове ми смо ту!
Радник, сељак свуд се диго,
За слободу бије бој,
Над фашизмом осветника
Сваким даном расте број.

Малена је Црна Гора
Ал се храбро дигла сва,
Са свог крша непобедног
Гони окупатора.
Црногорски партизани,
Смјело сви у окршај!
Ропству, глади, сиромаштву
Ево најзад стиже крај.
А кад сјутра сунце гране
Са истока свијету свом,
Неће више бити рата
Крвника ће стићи слом.
Све ће земље једно бити
Народи се грлит сви
И у сложном раду, братству,
Сви ће срећно живјети.

вати домове културе, стварати књижнице и читаонице; организовати курсеве за неписмене; организовати заједничка учења и читања. У свакој прилици ширити и тумачити наше листове: Народну борбу, Омладински покрет и Саопштење Главног штаба“.²¹⁵

Радио вијести и зидне новине као облици културног рада тек су у зачетку у овом периоду; у првој половини 1942. године они ће се развити у значајну форму рада НОО.

Цјелокупан рад културно-просвјетном плану, организован од разних чинилаца ослободилачког рата и револуције, међу којима су у првом реду били органи народне власти, имао је у основи за циљ афирмацију нових односа у култури и нових културних садржаја који ће довести до ослобођења човјекове личности од предрасуда, сујевјерја и непросвијећености и развити његову самосвијест о властитој снази да ствара личном, колективном и друштвеном ангажованошћу. Ратни услови, међутим, нијесу дозвољавали шири замах, па се остајало при простијим облицима културно-просвјетног рада, који су омогућавали само почетак организовањег рада органа народне власти на овом значајном пољу друштвене дјелатности. Не може се пренебрегнути да су управо ти почетни резултати у неким дјеловима Црне Горе били уопште први и једини, из простог разлога што до тада ничега и није било.

Са становишта изградње народне власти посебну пажњу заслужује судска дјелатност народноослободилачких одбора у овом периоду. Они су задржали карактер јединства власти којим су се одликовали још у јулу 1941. године. Нема битних разлика ни у организационом погледу. Наиме, и даље постоје судске секције при општинским и среским НОО.²¹⁶ Па ипак се може рећи да судство у овом периоду развитка народне власти добија организованији вид. Из оскудне документације о раду може се стећи утисак да су, углавном, разграничени на војне и цивилне народне судове. Наиме, у једном писму Дурмиторског НОП одреда од 26. јануара 1942. године каже се да „приликом пресуда Партизанима није потребно (да) присуствују никакви представници НОО, јер је то чисто војничка ствар. Друго је ако се ради о народним непријатељима“.²¹⁷ Војно судство је, по правилу, дјеловало у оквиру војне власти, а цивилно у оквиру НОО. Тек после Острошке скупштине 8. фебруара 1942. године детаљније су разграничене надлежности војног и цивилног судства у Црној Гори.

Било је, међутим, случајева да су војни судови рјешавали по кривици цивилних лица, као на примјер у Грахову, када је

²¹⁵ Омладински покрет бр. 1/1. II 1942.

²¹⁶ АИИТ, VIII, 1—6 (41), Извјештај секретара Граховског НОО од 2. XII 1941.

²¹⁷ Исто, IV, Va — 14 (42). Ради се о једној одлуци Дурмиторског НОП одреда којом се због недисциплине један партизан кажњава искључењем из партизанских јединица (рекао је своме другу: „Лажеш“).

Пријеки војни суд изрекао смртну пресуду деветнаесторици окривљених за издајство.²¹⁸ У овом случају радило се о народним непријатељима, па је војни суд имао такву компетенцију.²¹⁹

У извјештајима о раду судских органа НОО помињу се: „суд-части“ у који „грађани села Пошћења, на збору од 1. јануара 1942. године“, делегирају три лица,²²⁰ затим „поротни суд“ у који су делегати Општинског НОО Косаница код Пљеваља изабрали два лица.²²¹ Наредбом број 1. НОО општине бањанске од 22. децембра 1941. године заштићена су права грађана који „за сваку учињену неправду или увреду, ма од чије стране она долазила, без обзира на личност, сваки члан ове општине има право поднијети жалбу овоме одбору, која ће се најхитније, према могућности, рјешавати без икаквих накнадних трошкова код овога одбора“. За узврат грађани су били обавезни да извршавају наређења сеоских НОО и Општинског НОО.²²²

Сарадња војних и цивилних судова обезбјеђивана је учешћем поротника из редова органа цивилне власти у споровима које су иначе, рјешавали војни судови, као и разматрањем истих случајева од стране цивилних судова различитог степена и војних судова.²²³ То се нарочито види на примјеру суђења у Мартињићима новембра 1941. године. Ово суђење освјетљава и улогу народа у коначном доношењу пресуде. Управо зато ћемо га по-дروбније анализирати у настојању да објаснимо и неке релације на линији војни — цивилни суд, као и инстанце цивилног суда. У питању је био случај убиства, који је починио комесар партизанске чете и члан КПЈ над партизанским борцем, без правог разлога. „Суђење по овом случају обавио је Војни суд батаљона ‚Бијели Павле‘ — каже се у документу — који је за то био образложен, а у коме су били као поротници и три члана Среског НОО“. На основу проучавања читавог случаја „саслушањем окривљеног и његове родбине, као и очевцаца, родбине погинулог и увиђаја на лицу мјеста“, суд је „у име народа“ донио смртну пресуду.²²⁴

Карактеристично је да је суд обавио детаљна саслушања и организовао друге неопходне радње у циљу прибављања доказа, како би донио што праведнију одлуку. Такав поступак се примјењивао и у другим случајевима, па се може закључити да је то било судско правило, којим се руководио и војни суд НОО бата-

²¹⁸ Зборник НОР, III, 4, стр. 101. Пресуда Пријеког војног суда Никшићког НОО одреда од 15. I 1942.

²¹⁹ АИИТ, IV, 5а—14 (42).

²²⁰ АВИИ, Народна власт Пљевља, филм бр. 1/256.

²²¹ Исто, К-1959, ф. 11, док. бр. 12. Делегати за општину косаничку.

²²² АИИТ, VIII, 3—3 (41).

²²³ Исто, IV, 26—5 (41), Једно суђење војног суда и народноослободилачког одбора 10. XI 1941.

²²⁴ Исто.

љона „Бијели Павле“.²²⁵ „Оптужница и ова пресуда Војног суда“, каже се даље у документу о суђењу у Мартинићима, „прочитане су истог дана пред масом окупљеног народа и партизана“.²²⁶ Преко сеоског НОО, Војни суд је добио молбу ближе родбине убијеног, у којој траже да се убици „опрости смртна казна“, с тим да се његова породица исели из Гостиља Мартинићког. Војни суд је цио материјал уступио сеоском НОО, који је донио коначну одлуку: „Народ пред којим је прочитана ваша пресуда, а чији смо ми представници, примио је предњу молбу брата, жене и рођака убијеног пок. Дамјана, па је помиловао убицу Миладина Стој(ановића) од изречене смртне казне.“²²⁷

Занимљиво је истаћи какве су све предмете рјешавали ови судови. Већином су то били разни прекршаји и шверц, премда су рјешавана и питања из области приватно-правних спорова, тјелесних озледа и др.²²⁸

Народноослободилачки одбор у Загарачу код Даниловграда, који је, као и сви остали на овом подручју, функционисао и као народни суд, рјешавао је један брачни спор, који је завршен разводом; оба супружника су добила подједнак дио заједничке имовине. Што је најинтересантније, пресуда је остала на снази и после рата.²²⁹ Срески НОО у Даниловграду рјешавао је неколико деликатних предмета: свађа два братства због извора воде која је једноме окретала млин а другоме натапала земљишта и њиве љети — у периоду великих суша и жега; спор између два брата око права на продату, односно купљену земљу; подјелу имања једне породице на дјелове њених чланова и др. У свим овим случајевима пресуде народних судова су прихваћене као коначне.²³⁰

Судска секција Општинског НОО у Грахову рјешавала је у новембру 1941. г. два сеоска спора и један случај крађе.²³¹ Случај крађе рјешаван је и у Бијелој, општина Дробњак, дурмиторског среза.²³² Сасвим је извјесно да је судство спровело акцију против шверца и криминала, који је морао бити сасјечен у зачетку, макар и драстичним казнама, јер су то захтијевали интереси борбе.

²²⁵ Исто, VI, 1—13 (41); VI, 1—15 (41); IV, 46—4 (42); IV, 46—1 (42).

И приликом саслушања једног свједока у случају који је рјешавао војни суд Ловћенског НОП одреда обављен је исти поступак: проведена истрага, саслушање оптуженог, саслушање свједока и провјеравање доказа.

²²⁶ Исто, IV, 26—5 (41). Послије изрицања пресуде војног суда Никшићког НОП одреда, којом је у јануару 1942. осуђена група од 19 грађана на смрт, о чему смо напријед писали, издато је саопштење за народ у коме је објашњена одлука, пресуда, односно кривица осуђених (АИИТ, IV, 36—3 (42).

²²⁷ Исто.

²²⁸ Исто, VIII, 1—6 (41); X — 4 (42); IV 5а—12 (42); IV, 3а—7б (41); VII, 4—1 (42); VI, 2—21 (42).

²²⁹ Ђ. Калезић, н. чл., стр. 238; Батрић Јовановић, н. дј., стр. 760.

²³⁰ Исто, стр. 238—239.

²³¹ АИИТ, VIII, 1—6 (41), Извјештај секретара Граховског НОО од 2. XII 1941.

²³² Исто, VII, 4—1 (42).

Занимљив случај морао је да рјешава Војни суд Дурмиторског НОП одреда, на чију адресу је приспјела тужба НОО села: Провалије, Вукодола, Врточ Поља и Буковице против командира једне чете Језеро-шаранског батаљона — због лошег командовања у бици на Пљевљима 1. децембра 1941. г. Пресуђено је да се оптуженом командиру не повјеравају руководеће дужности.²³³

Судске секције НОО су овјеравале тестаменте да би постали пуноважни. Прво је докуменат морао бити овјерен код сеоског НОО; на бази такве овјере у општинским НОО — докуменат се признаје као пуноважан.²³⁴ У завичајном музеју Даниловграда чува се тестамент Баја Секулића, овјерен од стране НОО.²³⁵ Сам акт тестаamenta био је врло једноставно направљен. Цитираћемо у интегралном тексту тестамент Луке и Ружице Крстајић:

„Овај тестамент важиће послје моје (Лукине) смрти, као и моје супруге (Ружице), а до тада да нема мојих шест (6) шћери никаква права.

Од мојих шест шћери проклете биле и не било им сретно која би погазила нашу ријеч“.²³⁶

Суд је доносио одлуку — пресуду на основу општег увида, а по неписаном правилу обичајног права. Судије су морале бити изванредно поштени људи, провјерени родољуби, који су уз то морали имати и извјесну правну културу. Сви су ти моменти могли да ублаже пристрасност у одлучивању, која је могла угрозити повјерење у судове и правичност њихових одлука. Карактеристичан је случај крађе који је рјешавао НОО у Бијелој (дурмиторски срез). Предложене су биле: временска казна и казна у природи и смртна казна, која би била изведена „јавно пред селом, али је већина била за то да се казни другом мјером, па је одбор уз сагласност цијелог села, донио пресуду са којом се крадљивац кажњава: да врати све покрадене ствари онима од којих је покрао; да за одбор даде 4. брава, 30 килограма кртоле, 10 килограма вуне и 15 дана да ради на сеоском мосту који се прави“.²³⁷

Судови су изрицали и условне казне.²³⁸ Свака пресуда била је одмах извршна.²³⁹ Казне су биле у природи, временске, присилни рад и смртна.²⁴⁰ Ако је казну у природи не изврши у назначеном року окривљени је обавезан да се касније плати у дуплику.²⁴¹ У Бродареву код Бијелог Поља један грађанин је био

²³³ Исто, IV, 5а—12 (42). Рјешење штаба Дурмиторског НОП одреда од 24. I 1942.

²³⁴ Исто, VI, 2—21 (42), Тестамент Луке и Ружице Крстајић.

²³⁵ Завичајни музеј Даниловград, нерегистрована грађа.

²³⁶ АИИТ. VI, 2—21 (42).

²³⁷ Исто, VII, 4—1 (42). Докуменат се налази у радио-вијестима или билтену штаб Дурмиторског НОП одреда од 1. I 1942, стр. 5.

²³⁸ Исто, IV, 36—5 (42) и VIII, 1—6 (41).

²³⁹ Исто, VIII, 3—3 (41), Наредба бр. 1 НОО општине Бањанске.

²⁴⁰ Исто, VII, 4—1 (42) и VIII, 2—8 (41).

²⁴¹ АВИИ, Народна власт Пљевља, филм бр. 1/254.

осуђен на смрт од стране Општинског НОО зато што се успротивио извршењу раније одлуке НОО. Срески НОО Бијело Поље потврдио је казну, па је она постала извршна.²⁴² Лица осуђена на условну казну била су под присмотром, а кретање им је било ограничено. Уколико се тога не би придржавало, условна казна се одмах претврала у коначну и, у смислу прописа, одмах била извршна.²⁴³ Смртна казна је изрицана најчешће за издајство.²⁴⁴ Ова драстична казна је, међутим, изрицана и за дјела крађе и шпекулације, како смо већ изложили. Овако оштре пресуде биле су пракса судова и на другим подручјима наше земље.²⁴⁵ „Казне су строге и немилосрдне“, каже се у наредби број 1. НОО општине бањанске из 1941. године.²⁴⁶ И најтеже казне су могли да доносе војни судови или НОО најниже инстанце. Документима Прховног пџаба НОВ и ПОЈ и Покрајинског НОО за Црну Гору и Боку, ова материја ће бити прецизно разрађена, па ће се знати који све судови могу да изричу казну и до које висине.

У већини случајева које су рјешавали војни или цивилни судови одлуке су биле извршне, чиме је било искључено право жалбе. То, међутим, није било круто правило, па су на неке пресуде приспијевале жалбе које су и усвајане. Такав је случај био и код већ поменутог суђења пред Војним судом НОП батаљона „Бијели Павле“ у Мартинићима у новембру 1941. године.²⁴⁷

Одвећ је мало документације о судском раду да би се могло закључивати колико су пресуде имале народну подршку, односно колико су судови били признати од народа. Наведени примјери говоре да су многе пресуде доношене уз широко консултовање народа, и да су остајале на снази и послје рата, без обзира на чињеницу што су задирале у делакатна питања имовинских односа, брачног права итд. Сасвим је извјесно да су многе одлуке биле мотивисане жељом да се очувају јединство народа и његова слога, као нужна потреба у судбоносним данима борбе за слободу.

На основу свега изложеног можемо закључити да је у јесен 1941. године Црна Гора била једна велика и јединствена слободна територија у којој је окупатор био сатјеран у само неколико већих градова и да је на тако великој ослобођеној територији функционисала широко разграната мрежа народноослободилачких одбора: 10 среских, 60 општинских, 1 међуопштински и више стотина сеоских, који су развили веома интензиван политички, економски, здравствени и културно-просвјетни рад. Постављени су темељи и систему народног судства, које је усмјеравано ка начелима правичности. Народнослободилачки одбори су има-

²⁴² Батрић Јовановић, н. дј., стр. 759.

²⁴³ АИИТ, IV, 36—5 (42).

²⁴⁴ Исто, IV, 36—3 (42); Зборник НОР, III, 4, стр. 101.

²⁴⁵ Зборник НОР, V, 2, док. бр. 113. НОО Дрежица у Хрватској донио је смртну пресуду због дјела пљачке и крађе.

²⁴⁶ АИИТ, VIII, 3—3 (41).

²⁴⁷ Исто, IV, 26—5 (41).

ли сталну узлазну линију у своме развоју — по мрежи, садржају и облицима рада, задацима и компетенцијама, и најзад — по организационом устројству. Док мали сеоски НОО воде мање-више бригу о снабдијевању војске и збрињавању сиротиње, општински, а нарочито срески НОО, поред ових питања, баве се и питањима политичког рада; они имају организационо устројен апарат власти. Народно повјерење и афирмација народноослободилачких одбора као институција власти зависили су од њихове снаге и умјешности да се инфилтрирају у све поре живота којим је живио ослободилачки рат и револуцију. Они у овом периоду испољавају стваралачку активност која се огледа и у чињеници да су многа искуства из рада НОО овога периода санкционисана у Фочанским прописима о изградњи народне власти и устројству НОО. Слично ће бити и са Упутствима о раду НОО и 1943. године, која су једним својим дијелом представљала кодификацију онога што се радило на већем дијелу слободне територије у Црној Гори. У своме свестраном развоју у овом периоду народноослободилачки одбори постижу значајне резултате, па се одржавање скупштине црногорских и бокељских родољуба наметнуло не само као потреба народноослободилачке борбе већ и као нужност даље изградње народне власти у Црној Гори.

Dr Zoran Lakić

MODES ET SPECIFITES DE L'ACTIVITE DES COMITES DE LIBERATION NATIONALE AU MONTENEGRO EN AUTOMNE 1941

R é s u m é

Parallèlement avec l'activité politique pour gagner les masses à la cause du Mouvement de Libération Nationale (NOP), en automne 1941 les actions armées continuent contre les occupants italiens au Monténégro.

Vers la fin de l'année 1941, les italiens furent obligés d'évacuer leurs garnisons de Šavnik et de Žabljak et au début de l'année 1942 ceux de Grahovo, Lijevo Rijeka, Mateševo, Kolašin, Bioče et de quelques autres lieux moindres. De cette manière un large territoire libre fût formé de nouveau au Monténégro, précisément dit — ce territoire comprenait en ce temps presque tout le Monténégro à l'exception de quelques plus grandes villes bien fortifiées où se trouvaient les garnisons italiennes.

Le territoire libre était une présomption essentielle de l'activité des comités de Libération Nationale (NOO) et des organes de pouvoir militaire de l'arrière-pays. Dans les nouvelles conditions le pouvoir populaire devait montrer une habileté et une implicité en

l'organisation de la vie entière ainsi que de nouveaux modes de solution de diverses questions qu'imposait la vie quotidienne.

A l'exception de trois villes, Andrijevica, Berane et Podgorica, de la division administrativo-territoriale du Monténégro de ce temps, vers la fin de l'année 1941 et au début de l'année 1942, il y en avait un réseau dense de NOO, des ruraux, municipaux, intermunicipaux jusqu'à ceux d'arrondissement. En tout il y en avait 10 NOO d'arrondissement: à Šavnik, Nikšić, Grahovo, Boka Kotorska, Cetinje, Bar, Danilovgrad, Kolašin, Bijelo Polje et Pljevlja. Il y en avait encore un intermunicipal et 60 municipaux et plus de 1000 ruraux NOO qui, tous ensemble, comprenaient 4.000 personnes environ qui y exerçaient leur activité.

Un tel large réseau d'organes de pouvoir populaire au territoire libre du Monténégro — enrichi par quelques dizaines de NOO illégaux opérant au territoire occupé en tant que ruraux, municipaux et d'arrondissement. Aussi, il y existaient des institutions d'organes de pouvoir militaire d'arrière-pays: des bureaux de la place, des gardes rurales et des troupes d'équipage, au lieu des gardes permanentes d'auparavant.

La confiance du peuple et l'affirmation des NOO comme institutions de pouvoir dépendaient de leur force et de leur habileté de s'infiltrer dans toutes les pores de la vie que menaient la guerre de libération et la révolution. Dans cette période les NOO manifestent une activité créative qui s'affirme dans le fait que, beaucoup de pratiques de de l'activité des NOO de cette période furent sanctionnées dans la réglementation de Foča, le premier document officiel de la direction du Mouvement de Libération Nationale dans le pays — sur l'édification du pouvoir populaire et la structure des NOO. Dans leur développement universel — les NOO réalisent des résultats remarquables dans cette période et la fondation du Comité Central de Libération Nationale pour le Monténégro ne s'impose pas seulement comme un besoin de la lutte de Libération Nationale mais aussi comme une nécessité de l'édification ultérieure du pouvoir populaire au Monténégro — ce qui advient le 8 février 1942, à l'Assemblée bien connue des patriotes monténégrins et ceux de Boka, au monastère de Ostrog.